

פתחא זעירא

מעלת העסק בעניני אמונה וידיעת ה', והדרך הכבושה בזה מרבינו הרמב"ם ז"ל, שהיתה נשמתו מבחינת משה רבינו ע"ה

בראש כל מועדות נישאת פסח, בהיות חג המצות, זמן חרותנו, המועד המסוגל לעסק האמונה, וכל מצוותיו מכוונים לחזק האמונה ולהשרישה בלבותנו. מצוות סיפור יציאת מצרים בליל הסדר, "והגדת לבנך", עניינה לספר לבנינו ולזרעינו את כל האותות והמופתים שעשה עמנו ה', כפי שקיבלנו מאבותינו, ולקבוע בלבם את יסודות האמונה בדרך סיפור וראיית הלב. אכילת המצה היא מיכלא דמהימנותא. ונכון לפתוח פתח בפרשה זו, ולקבוע דברים בעניין מצוות האמונה וההתבוננות בה בדרכו של הרמב"ם, ודברים אלו קושרים וחוזרים את דברי הרמב"ם המובאים בגוף ההגדה, ומאירים אותם באורה של תורת רבותינו הק'.

חיזוק האמונה הוא ע"י לימוד האותות והמופתים שהיו ביציאת מצרים כדי שתהיה האמונה מצטיירת בלב

מודעת זאת שעיקר האמונה מתבררת מתוך סיפור יציאת מצרים, אע"פ שסיפור בריאת העולם וענין הדורות מאדם ועד נח ומנח ועד אברהם, מחזק אף הוא את האמונה בחידוש העולם וכמבואר ברמב"ם **במורה נבוכים** (ח"ג פ"ט, עיי"ש). מכל מקום עיקר חיזוק האמונה הוא מתוך ההתבוננות והסיפור באותות והמופתים שעשה עמנו ה' ביציאת מצרים, וכמו שכתב הרמב"ם **במורה נבוכים** (ח"ב פכ"ה), וכן כתב בקצרה באגרת תחיית המתים "כי המופת האמתי ראיה ברורה על חדוש העולם כאשר בארנו במורה הנבוכים". וכן כתב **הרמב"ן** (סוף פרשת בא).

ונודעה הקושיה שהביא רבי אברהם אבן עזרא (שמות כ, א) בשם רבי יהודה הלוי, למה הזכיר אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים, ולא אמר שעשיתי שמים וארץ ואני עשיתיך. ויעו"ש תירוצו לפי דרכו. ובספר **משרת משה** שחיבר אחד הקדמונים מאמצע תקופת הראשונים, ושמר רבי קלונימוס, שעניינו לשרת את רבינו משה הרמב"ם וליישב דעתו ולהסיר טענות המתנגדים עליו, כתב בזה דברים שהם קילורין לעינים בעניין יסוד האמונה הבאה מתוך ההתבוננות ביציאת מצרים, לפי דרכו של הרמב"ם. ואלו דבריו:

כתוב בדבור ראשון "אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים" (שמות כ, ב). דבר ידוע לכל בעל שכל שהשם ית' לא יושג בחוש מחמשת החושים (עי' מו"נ ח"א פ"ד), רק השגתו מתוך דרכיו ומעשיו (שם ח"ג פ"ד). וכן אמר

משה רבינו ע"ה כשבקש ידיעת השם, "הודעני נא את דרךך ואדעך" (שמות לג, יג), ר"ל הודיעני נא את דרכיך ומתוך דרךך אדעך, נמצא שידיעתו מתוך מעשיו (שם ח"א פנ"ד).

גם ידוע שכל מי שבא להביא מופת או ראייה על אי זה דבר שרוצה לקיימו ולציירו בלב השומע, שהוא מחפש וחותר בכל יכלתו להביא המופתים החזקים המורים על אותו דבר, ושכינה אמרה "אנכי ה' אלהיך", דע שאני השם, ואני עלת העלות, ואני המצוי ואין מצוי אחר זולתי, והראיה והמופת על מציאותי - אשר הוצאתיך מארץ מצרים. ותמה הוא איך הביא הנקלה שבמעשיו, היה לו להביא ראייה ממעשיו הגדולים והנכבדים, היה לו לומר אני הוא שעשיתי שמים וארץ, והוצאתי יש מאין, ודגולים ונפלאים מאלה. רק כונת השם ית' לצייר להם מציאותו וידיעתו מתוך ההשגחה הפרטית שהיא תכלית אמונת האומן, וכן אמר, אנכי ה' אלהיך, זה שעליך להאמין ולצייר בלבבך, ולא יספיק לך זה באמונה אם לא תחקוק בלבך גם כן עם מציאותי, שהשגחתי מצויה לעולם השפל כהשגחתי בעליון, על כן אמר "אשר הוצאתיך מארץ מצרים", שהוא אות ומופת על ההשגחה הפרטית, ר"ל אשר במין האדם, שהיא פנת הדת וכונת מעמד הר סיני. גם תמצא כשבקש משה רע"ה ידיעת השם באמרו "הודיעני נא את דרךך", ואם השיג מה שהשיג מדרכי השם כאשר בארנו בחלק השני בשלש עשרה מדות, כאשר נאמר עליו "בכל ביתי נאמן הוא" (במדבר יב, ז), סוף כוונתו היתה בשאלת ידיעת השגחתו הפרטית, ר"ל במין האדם, הכוונה הראשונה לעמוד על ההשגחה ואופניה ודרכיה. ועוד, כדי שילמד גם הוא הנהגת עמו ישראל, הוא אמרו "וראה כי עמך הגוי הזה" (שמות לג, יג) - ראה כי עמך הם, ואמת כי השגחתך מצויה בהם, לכן אני צריך לדעת איכות השגחתך להתלמד ולהתנהג עמם כעין השגחתך בהם, כאמרם ז"ל (שבת קלג, ב) מהו חנון אף אתה היה חנון, מהו רחום אף אתה היה רחום. וכן תמצא בשלמה המלך ע"ה בתחלת מלכותו בשבתו על כסא אביו, שאל כגון שאלה זאת עצמה, והיא ידיעת הנהגת עמו. הוא אמרו "ונתת לעבדך לב שומע לשפוט את עמך" וגו' (מל"א ג, ט). ראה כי תורת האדם במה שהוא אדם ידיעת השגחתו הפרטית, ותורתך הקדושה - ההשגחה יסודתה ואבן פנתה.

והמבואר בזה שהאמונה במציאות ה' מצטיירת ביותר מתוך האמונה בהשגחה הפרטית, שיסודה ועיקרה בהתבוננות ביציאת מצרים. ויש לומר שמטעם זה קבע רבינו הרמב"ם את סיפור יציאת מצרים בלילה הזה באופן המצטייר לכל, וכדבריו הנודעים (חמץ ומצה פ"ז ה"ב) "לפי דעתו של בן אביו מלמדו, כיצד אם היה קטן או טיפש אומר לו בני כולנו היינו עבדים כמו שפחה זו או כמו עבד זה במצרים, ובלילה הזה פדה אותנו הקדוש ברוך הוא ויוציאנו לחירות, ואם היה הבן גדול וחכם מודיעו מה שאירע לנו במצרים ונסים שנעשו לנו ע"י משה רבינו הכל לפי דעתו של בן". הרי שנקט הרמב"ם שאופן הסיפור ביציאת מצרים הוא על ידי

דבר המצטייר בלב, ולכן כשיש צורך בכך לפי דעתו של בן, מציירים לו את עניין העבדות מתוך משל ל"שפחה זו" ו"עבד זה", הכל כדי שתהיה האמונה מצטיירת בלב.

ויתכן שגם מה שקבע הרמב"ם בספר המצוות (עשה קנז) שיש מעלה בתיאור כל ענייני יציאת מצרים בדרך סיפור מפורט, וכדבריו וז"ל, "וכל מה שיוסיף במאמר ויאריך הדברים בהגדלת מה שעשה לנו השם ומה שעשו עמנו המצרים מעול וחמס ואיך לקח השם נקמתנו מהם ובהודות לו ית' על מה שגמלנו מחסדיו יהיה יותר טוב", ומקורו במה שנאמר בהגדה "וכל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח", והוסיף הרמב"ם שצריך לפרט גם איך לקח ה' נקמתנו מהם, ומקרא מפורש הוא (שמות י, ב) "למען תספר באזני בנך וכן בנך את אשר התעללתי במצרים", ותרגם רס"ג התעללתי - התנקמתי, הרי שמצווה היא להאריך בפרטי סיפור נקמת ה' מהמצריים. ותכלית האריכות בזה היא כדי שיצטיירו בלב הכל חסדי המקום ברוך הוא עלינו בהשגחתו הפרטית על עמו ישראל. וידוע פעלו לברכה של רבי אליעזר נחמן פואה, תלמיד הרמ"ע מפאנו, שהגדו **מדרש בחידוש** התפרסמה מאוד והתחבבה על רבים מגדולי ישראל, בין היתר בזכות אריכותה בפירוט כל חמשים המכות שהיו במצרים ומאתים וחמישים המכות שהיו על הים, כשדבריו מלוקטים ממדרשי חז"ל ומהזוה"ק, וחלק הוסיף מדעתו הרחבה. בכך מצטיירות המכות בלבבות, ומתחזקת האמונה בהשגחה הפרטית.

פעולות הרמב"ם לחזק האמונה בקרב כל ישראל

כימי צאתנו מארץ מצרים, שהיה משה רבינו שלוחו של הקב"ה להוציא את ישראל ממצרים ולהעמיד את יסודות התורה והאמונה לדורי דורות, כך העמיד ה' בדורו את רבן של ישראל, הנשר הגדול הרמב"ם ז"ל, שעליו אמרו גדולי הדורות, משה עד משה לא קם כמשה, לפי שהיה כמשה רבינו בשעתו שנתן ליבו לברר ולערוך את יסודי הדת לפני כל ישראל כשולחן ערוך. וכל ימיו הכין עצמו להשיב לכל אחד ואחד על שאלת "ואמרו לי מה שמו מה אומר אליהם", והיה המענה נכון ומזומן בפיו "אהיה אשר אהיה שלחני אליכם", שתמיד הודיע את שמו יתברך בעולם לכל דורש ומבקש.

ועל מצב האומה בענין האמונה קודם שזרח אורו של הרמב"ם, יש ללמוד ממה שכתב רבינו אברהם בנן, באגרת 'מלחמות ה', וז"ל, וכאשר נחלקו ישראל לקצוות, ונתפזרו מארצם לארצות הרחוקות, לא עזבנו ה' אלקינו ולא כלנו וכו', ונשארה תורתו שהיא ברית ביננו וכו', ועוד פירושי התורה ודקדוקיה העיר ה' אלקינו רוח חכמינו ע"ה, לחבר אותם במשנה וברייתות ושני התלמודים כדי שלא תאבד תורה וכו'.

אבל עיקרי דתינו, שהם ייחוד השם יתברך וקדושת שמו הגדול והנורא, רוב הגלויות אינם עוסקים בהם, שעמי הארץ אינם עוסקים אלא בעול הזמן והבלי העולם הזה, וסומכים במעשה המצוות על הוראת חכמי התורה, וגם התלמידים אינם עוסקים אלא בהוויות אביי ורבא, והמשא ומתן של תלמוד, והקושיא והפירוק וכו', והעוסקים בעיקרי התורה ויסודותיה, לידע האמת ולהבין וללמד אותו אל בעלי השכל והבינה, החפצים לדעת דעת קונם, הם החכמים הגדולים, ולא רבים יחכמו, עכת"ד.

הרמב"ם בספריו ואגרותיו ירד אל העם והשיב לב ישראל לאביהם שבשמים, וניכש הקוצים מכרם ישראל וחיזק האמונה האמיתית והרחיק הדעות הנפסדות. וכתב בהקדמתו לפיה"מ: וכבר יצאנו מן הענין המכוון לנו יציאה רבה, אבל הנה הבאנו דברים שהם יפים לאמונה, ע"כ. ובסוף פירושו לברכות כתב: לולי אשר כוונתי כשיבא זכר דבר בענין האמונה, לבאר בו מעט כי יקר בעיני ללמד עיקר מעיקרי הדת והאמונה יותר מכל אשר אלמדהו, ע"כ. ובפירושו לעבודה זרה (פ"ד מ"ו) כתב: וכבר הארכתי גם כאן, אבל זה במקום שיש בו תועלת ותיקון אמונה, ע"כ. ובחיתום הקדמתו לפרק חלק (סנהדרין פי"א מ"א): וכבר הארכתי בדברים מאד ויצאתי מענין חבורי, אבל עשיתי זאת כיון שראיתי בו תועלת באמונה, לפי שאספתי לך דברים רבים מועילים המפוזרים בחבורים חשובים. ובפירושו לסנהדרין (פי"א מ"ג): ומה שהארכתי בדבר זה לפי שגם בו יש עיקרים באמונה שלא כל אחד מתעורר עליהם, ע"כ.

וז"ל באגרת תחיית המתים, שאנחנו כאשר נחלצנו למה שנחלצנו אליו מן החבורים בתלמוד התורה ובאור משפטיה וכו', ראינו שאינו מן הדין לדון וכו' ולקרב סעיפי הדת, ולהניח שורשיו נעזבים שלא אבארם, ולא אישיר אמתתם וכו', **ראינו שצריך לנו לבאר בחיבורינו התלמודיים עיקרים תוריים** וכו', **ובחרנו להיות האמיתות מקובלות אצל ההמון לפחות.**

וזכרנו בפתיחות חבור המשנה עיקרים ראויים להאמין בנבואה ועיקרי הקבלה ומה שיתחייב שיאמינוהו כל רבן בתורה שבעל פה. ובארנו בפ' חלק שרשים נתלים בהתחלה ובגמול, ר"ל, מה שנתלה בייחוד ובעוה"ב, עם שאר פינות התורה. וכן עשינו ג"כ בחיבורנו הגדול המכונה משנה תורה אשר לא יכירו מעלתו אלא המודים על האמת וכו', וזכרנו בו ג"כ כל הענינים עיקרים התוריים והתלמודיים וכיוננו בזה שיהיו אלה הנקראים תלמידי חכמים או חכמים או גאונים או כמו שתקרא בו, עם סעיפיהם על שרשים תלמודיים, ותהיה תורתם סדורה על פיהם ותלמודם במסלה עולה, וכל זה נבנה על עיקרים תוריים. ולא ישליכו ידיעת ה' אחרי גיוס, אבל ישימו השתדלותם הגדול וזריזותם על מה שישלימם ויקרבם אצל בוראם וכו', עכת"ד.

והתייחד הרמב"ם יותר מכל הראשונים שקדמוהו, בפעליו לפרסם הדברים בכל ישראל ב"ד החזק"ה, שבענין זה נתייחד הרמב"ם לבדו, וכדלהלן.

וענין הזה סיפרו רבינו אברהם בן הרמב"ם בהמשך אגרתו הנ"ל, וז"ל, ואבותינו סיפרו לנו, וגם הספרים והחיבורים המחוברים בגלות מעידים לנו, וכן מעתיקי הדברים מעיר לעיר וממדינה למדינה מעידים לנו, כי כל חכמי ישראל מזרח ומערב, ראשי ישיבות שבבבל, כגון הגאון רבינו סעדיה זצ"ל, ורבינו האי גאון זצ"ל, ורבינו שמואל בן חפני זצ"ל, ושאר ראשי ישיבות וחכמי כל ארץ קדם, וסוריא וארץ ישראל וארץ מצרים, וחכמי גלות ירושלים אשר בספרד היא ארץ המערב, כגון רבינו ניסים זצ"ל בעל מגילת סתרים, ורבינו חננאל זצ"ל שפירש רוב התלמוד, ורבינו יצחק אבן גיא שחיבר גם הוא פירוש על התלמוד, ורבינו יצחק אלפסי זצ"ל בעל הלכות רבתי, ורבינו יוסף הלוי תלמידו הידוע אבן מגאש זצ"ל, והרב החכם רבינו אברהם אבן עזרא זצ"ל, וחכמים אחרים רבים ונכבדים מאלה וכו'.

כל אלה חכמים ע"ה, שהם היו יודעים מקרא ומשנה ותלמוד מדרש והגדה, כולם הם ותלמידיהם ותלמידי תלמידיהם, רבצו התורה ולמדו לישראל דרך ההלכה וכו', גם חיזקו אמונתם אשר ירשוה מאבותם, והבינו אותה מתוך תורתם בעיקרי דתם, לידע בעין שכלם ובינת דעתם, שיוצרו ובוראו יתברך המאיר עיניהם, וקרבים לעבודתו, אין לו ערך ולא דמיון וכו', וכל פשטי המקראות ופשטי המדרשות וההגדות בזה הענין, קרוב לדעת ודרך משל, ויש בהם ולהם סודות, וכל זה אין בו ספק אצל אחד מבני ישראל מקצה המזרח ועד קצה המערב, בכל יושבי ארץ ישמעאל וקצת יושבי ארץ אדום הדורים בספרד וכו', והקול נשמע אצלנו ואצל אבותינו זצ"ל, כי רבים מעבר הים, מיושבי האיים והקצוות הרחוקים, טועים בזה העיקר הגדול, ונתלים בפשטי המקראות ופשטי המדרשות וההגדות, ועל זה היה דוה ליבנו ועל אלה חשכו עיננו, ונשתוממו אבותינו זצ"ל, היאך תהיה זאת הטומאה בישראל שהיא כטומאת ע"ז, כפרו בעבודתו ועבדו אלהים אחרים זולתו וכו'.

וקנאו אבותינו ע"ה קנאת התורה, וחיברו בה חיבורים רבים, הצדיק אבא מארי זצ"ל האריך בחיבוריו בזה הענין, שהוא עיקר התורה ויסוד היראה והאהבה והעבודה, ופירש כמה ראיות בשיקול הדעת, ומדברי התורה והנביאים והכתובים, ודברי החכמים ע"ה, כאשר כתב בספריו המאירים למדע, המאמר הנכבד מורה נבוכים וספר המדע, שכל מבין וחרד לידע האמת ערבו לו ונמתקו אצלו, ושש בהם כמוצא שלל רב, וכל טמא נפש הולך בסכלו ונתפש בהבליו, פורש מהם ומוציא דיבה עליהם, ומוציא דיבה הוא כסיל, עכ"ל.

הרי מבואר שהרמב"ם הוא היה הראשון שנחלץ להציל מצרה, ולא הסתפק באמונת בני ישראל היושבים בארצו, אלא דאג לכל יושבי הקצוות, שלא יהיה אחד מישראל שלא תהיה דעתו בהירה ביסודי הדת.

וכן העיד הרמב"ם על עצמו ועל פעולותיו למען כל יחיד ויחיד (אגרות הרמב"ם שילת עמ' קפא): כאשר התבוננו באנשים היחידים, להשיב מי שנטה מן הדרך ולברר דרך האמת למי שלא ידעה, ולרפא שבר מי שמעד, ולחזק מי שרפה כחו מלעמוד במה שהוטל עליו, ולעורר שמחה בלב הישרים ביושרם שהם מחזיקים בו, כדי שירבה היושר, כמו שאמר יתעלה על דרך משל (יחזקאל לז, טז) 'את האובדת אבקש ואת הנדחה אשיב ולנשברת אחבש' וגו'. ע"כ.

הנה כי כן למדנו על גודל מפעלותיו הקדושים של הרמב"ם, בירידתו אל העם מרום שגב מדרגותיו, בתיקון תקנות וחיבור חיבורים, וזכה שעשו מעשיו פרי למעלה ושורש למטה לאורך ימים. ואף שלא סיבב הרמב"ם בעצמו בעיירות ובמדינות רחוקות, כיון שמקרוב ומרחוק באו אליו לבקש עצה ותושיה, ולא נשאר לו פנאי אפילו לעסוק בצרכי עצמו עד שהגיע לתכלית החולשה, עם זאת דבריו עשו פירות בארצות רחוקות.

גודל נשמתו של הרמב"ם מעין בחינת משה רבינו ע"ה

ומה נפלאו מעשי ה', שמצאנו כמה וכמה ענינים המשייכים ומקשרים בין הרמב"ם למשה רבינו וגלות וגאולת מצרים, וראש לכל שכידוע הרמב"ם גלה למצרים, וישב בה ארבעים שנה כשהוא נוהג בנגידות, והרי זה כמספר השנים שגלה משה רבינו לארץ כוש ומלך בה כידוע מהמדרשים (ילקוט שמעוני רמז קסח), וגם כנגד ארבעים שנה שהנהיג משה רבינו את ישראל.

ועוד דבר פלא, דהנה גלות מצרים היתה מאתים ועשר שנים כידוע (כ"ד צא, ב), והם נמנים מיום ירידת יעקב למצרים ועד יום צאת בני ישראל מארץ מצרים, וכבר שקלו וטרו בה רז"ל איך ליישבו עם מאמר הכתוב האמור בברית בין הבתרים (בראשית טו, יג) "כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אתם ארבע מאות שנה", והיינו שחסרים עוד ק"צ שנה להשלים מנין ת' שנה, ויעויין ברש"י (שם).

ועוד רמז נאה בזה, שהנה הרמב"ם ירד למצרים בערך בשנת ד'תתקכ"ה, וישב שם חמשה דורות כידוע, הוא, ובנו ר' אברהם בעל ספר "המספיק", וכן בנו רבי דוד הנגיד, וכן בנו רבי אברהם השני, וכן בן בנו רבי יהושע הנגיד, ואילו הדור השישי, הוא רבי דוד השני כבר יצא ממצרים. והנה זמן פטירת רבי יהושע הנגיד, היה בשנת ה'קט"ו, צא וחשוב מעתה מנין שנות הגלות מצרים של הרמב"ם וזרעו אחריו, תמצא סך הכל ק"צ שנה בדקדוק, ואלו הן אפוא הק"צ שנה המשלימים למנין "ועינו אותם ארבע מאות שנה", ונמצא שעל הרמב"ם הקדוש, היתה כוונת הבורא ית"ש, כשאמר לראש אומתנו אברהם אבינו ע"ה "כי גר יהיה זרעך".

כמה ענינים שנדמה בהם הרמב"ם כמשה רבינו ע"ה, ובראשם נתינת התורה בשלימותה

אמנם עיקר התדמותו של הרמב"ם למשה רבינו הרי היא במהות שליחותם, במסירת התורה והעמדתה בשלמותה. שהנה צורך התורה הוא להתחדש בכל דור לפי עניינו, כפי השתנות הזמנים והעתים, ובכל זאת התורה כלולה היא, במה שניתן למשה רבינו מסיני, לפי שהיא נצחית וקבועה. וזהו שסיים הרמב"ם (בהקדמה למשנה תורה), בהרצותו שלשלת מעתיקי השמועה, וז"ל: ומשה רבינו מפי הגבורה, נמצא שכולם מה' אלהי ישראל, ע"כ. כלומר על ידי שכל התורה הוקדמה ונמסרה למשה בסיני, נמצא שתורת חכמי דור ודור ומעתיקי שמועותיה, כולן מאת ה'. וזהו גם ביאור מאמר חז"ל (ויק"ר כב, א) הידוע, שכל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש נאמר למשה בסיני.

וראוי להתבונן, במה זכה משה רבינו, שסוד נצחיותה של התורה נמסר לו, ודווקא בכך שכל התורה הוקדמה ונמסרה לו נעשית התורה נצחית לדורות, אפילו במה שעתידיים הדורות הבאים לחדש, מה שלא זכה לכך שום אדם זולתו.

והביאור בזה אנו מוצאים בדברי חז"ל הקדושים. בהעמיקם בסודה של תורה ובסוד גדולת שורש נשמתו ועבודתו של משה רבינו, אשר העלו וגילו הטעם שכל התורה נקראת על שמו. וכך אמרו (שבת פט ע"א), אמר רבי יהושע בן לוי, בשעה שירד משה מלפני הקדוש ברוך הוא בא שטן ואמר לפניו רבונו של עולם תורה היכן היא וכו', הלך אצל משה, אמר לו תורה שנתן לך הקדוש ברוך הוא היכן היא. אמר לו, וכי מה אני שנתן לי הקדוש ברוך הוא תורה. אמר לו הקדוש ברוך הוא למשה, משה בדאי אתה, אמר לפניו, רבונו של עולם חמודה גנוזה יש לך שאתה משתעשע בה בכל יום, אני אחזיק טובה לעצמי. אמר לו הקדוש ברוך הוא למשה, **הואיל ומיעטת עצמך תקרא על שמך**, שנאמר (מלאכי ג, כב) 'זכרו תורת משה עבדי וגו', ע"כ.

הרי גילו לנו חז"ל שבמה שהיה משה רבינו יחיד בגודל שפלותו וענוותנותו, כפי שהעיד עליו הקב"ה (במדבר יב, א) 'והאיש משה ענו מאוד מכל האדם אשר על פני האדמה', על כן זכה ונקראת התורה על שמו, וע"פ דרכינו נאמר שטעם זה אינו רק על התורה שבכתב ושעל פה שעל שמו יצא, אלא על כולה יצא, שגם כל פרטי חידושי התורה שבכל דור ודור, יקראו על שמו.

ולמדנו מכך גדולת הענוה, שע"ז זוכה שהתורה נקראת על שם בעליה (מאה שערים למהר"א קפשאלי שער נט). ושמא אפשר להוסיף ולהטעים הענין, דהיינו לפי שהענוה מביאה להשראת השכינה (מכילתא יתרו מסכתא דבחווד ש ט). וע"כ אין התורה נמסרת מפי הגבורה פנים אל פנים, אלא למי ששלם במידת הענוה. וכעין זה כתב

פתחא זעירא הגדה של פסח

רס"ג (שמות לב, ז-יז), שכיון שאין השכינה שורה אלא על ענוים ושפלים, כאמרו (ישעיה נז, טו) 'מרום וקדוש אשכון ואח דכא ושפל רוח', משום כך תיאר את משה שהוא ענו מאד מכל האדם.

בדברים האמורים יפתח לנו פתח להבין גם בזכייה שאין דומה לה, בה זכה הרמב"ם, לחבר חיבורים בכל חלקי התורה, ושיעמדו חיבוריו לדורות ויאירו לכל דור ודור לפי עניינו.

דהנה גודל ענוותנותו של הרמב"ם היתה באופן שאין לשער, וכמו שכתב **באגרת תימן**, לאדם אחד שקילס את גדולתו, וז"ל: "זה אשר אמרת ידידנו בכתבך, כי שמעת מקצת אחינו אנשי גליותנו ישמרם צורם, שהם מהללים אותי ומרבים ומנשאים ועורכים אותי לגדולי איתנים, לפי אהבתם ספרו, ובטובם ובחסדם דברו וחברו, ודבר דבור על אופניו ממני שמע, ואל אדם אחר אל תישע, **אני קטן מקטני חכמי ספרד**, אשר עדים בגלות הורד, ותמיד אשקד במשמרותי, **ולא השגתי חכמת אבותי**".

וכן כתב במאמר קידוש ה', בבואו לחלוק על בר פלוגתיה, הקדים וכתב כזאת: "**שאנו מכירים תהלה לאל ערכנו, ולא נסכל אותו, ידענו ה' רשענו**, עון אבותינו כי חטאנו לך, ולא היה ראוי לנו לתפוש וכו'" עכ"ד. והדברים מרעידים, איך השפיל עצמו כך עד לעפר, אף שמי לנו גדול ומורה יותר ממנו.

וכן בעת המח' עליו, מצאנוהו מזהיר בכל אגרותיו שלא לקנאות לכבודו, ושלא ללחום את מלחמתו, רק לילך בהכנעה ובשלום וכו'. וכלשונו לאחד מאנשי בגדד "ואמנם מה שהגיע לנו וכו', שיש שם מי שמדבר עלינו רעות, והוא מבקש להתכבד בקלוני וכו', **ושמענו שאתה מחית בידם קצת מיחוי, והתקוממת בזה קצת התקוממת, אל תעשה דבר זה, ואנחנו מוחלים לכל מי שיעשה זה בשביל סכלותיו**, וכל שכן מי שיש לו בזה תועלת, ולא יזיק לנו אנחנו, וכופין על מדת סדום זה נהנה וזה לא חסר וכו', עכ"ל. הנה ראה איך הפקיר את דמו, ואמר שאם יש הנאה לאיזה איש מישראל לחלוק עליו, לא אכפת ליה, כי אינו מזיק לו כלל, וזה נהנה וזה לא חסר.

וראה עוד דבריו באגרת לתלמידו רבי יוסף ברבי יהודה אבן עקנין, שהאריך שם מאד בענין המח' עליו, ובתוך דבריו כתב לו אודות אדם פלוני שפער פיו נגדו, וז"ל: "אפילו ראיתו בעיני, ושמעתיו באזני, או עשה לפני, לא הייתי חושש, אלא אדרבה, הייתי נכנע אליו, ומשיבו דברים טובים נאים ורכים, או אשתוק וכו'" עיי"ש עוד מתק דבריו.

והרמב"ם בכל זה לשיטתו שפסק בהלכות דעות (פ"ב, ע"י הגהות מימוניות שם) כשיטת האומר שהגאון אסורה כולה ואפילו מקצתה, ודלא כשיטת האומר שלתלמיד חכם מותר שמינית שבשמינית.

ועל פי זה יש לומר שעל כן זכה הרמב"ם ונתקיים בו 'ממשה עד משה לא קם כמשה', ובדומה לזכיית משה רבינו, גם הרמב"ם כלל בחיבוריו את כל חלקי התורה הקדושה, הן חובת הלבבות והן ההלכות המעשיות הן בגלות והן הנוגעות לעתיד, כולם במקשה אחת, והתפשטו חיבוריו בכל ישראל ונעשו יסוד ועיקר בלימוד התורה לדורות. וכשם שמשה רבינו זכה וכל חלקי התורה מיוחסים לו, כך זכה הרמב"ם שכל חלקי התורה נכללים בחיבוריו.

פוק חזי מה שכתב חד מקמאי מתקופת הראשונים באשכנז, **רבינו אפרים ב"ר שמשון** בפירושו על התורה, על הפסוק 'כלה מקשה אחת' (שמות כה, לו) וז"ל: גימטריא 'זהו יסוד רבינו משה בן מימון' (שניהם עולים תתק"ט), וכן בסוף החומש רומז 'לכל היד החזקה' י"ד ספרים שעשה, 'ולכל המורא הגדול' זה מורה הנבוכים, 'אשר עשה משה' משה אבן מימון, שאין לך צדיק וצדיק שהיה עתיד לחדש דבר על התורה אם לא נרמז מה, ומי שהוא משכיל יבין, עכ"ל.

הרי שהרמב"ם נרמז בתורה בב' מקומות אלו, אחד מהם ללמד שכל תורתו ממקור קדוש יהלכון מאור הגנוז במנורה הטהורה בסוד הרצח להחכים ידרים (ב"ב כה ע"ב), והשני ללמד שהיתה בו בחינת משה בכל היד החזקה והמורא הגדול שעשה לעיני כל ישראל, וללמד שיזכה ותורתו התפשטה בכל תפוצות ישראל.

וביותר יש לזמנות את הרמב"ם למשה רבינו בענין נתינת התורה, דנראה שעל הרמב"ם אפשר לדרוש "ראוי היה שתינתן התורה על ידו", כי לא היה כמוהו מורה לפניו ולאחריו לכלול כל התורה בחיבור אחד, שבכתב ושבעל פה, באופן אלקי ממש כמשה רבינו בשעתו. וכלשון **המאירי** (הקדמה, ד"ה והרב מורה צדק) "לפניו לא היה כן מחבורי הגאונים והרבנים, חיבור מסדר כל העניינים בחכמת התלמוד, איש על דגלו בסדור מתוקן ושלם כמוהו, ואחריו לא יהיה כן".

ומצאנו שמשה רבינו נקרא בתורה (דברים לג, כא) "מחוקק", ופירש **הרמב"ם** (פרק חלק, היסוד השמיני) שזה על שם שהיה כסופר, שומע התורה מפי הגבורה וכותבה, עיי"ש. והנה כן היה גם הרמב"ם ז"ל ששמע כל התורה מפי הגבורה, וכמו שהעידו עליו צדיקי הדורות שכתב את חיבוריו ברוח הקודש, והיתה השכינה שרויה עליו.

וידועה לשונו באגרתו לתלמידו רבי יוסף ברבי יהודה, על טעם השתדלותו בחיבור המשנה תורה, "ראיתי האומה בלא ספר מחוקק, שלא יהיה בו לבד עיון אמת, בלי מחלוקת ולא שבועים, ועשיתי מה שעשיתי לכבוד השם יתברך לבד".

ועל זאת ישבחו אהובים וירוממו לאל, שזיכנו לאורו של הרמב"ם המאיר לנו בכל חלקי התורה ובבירור יסודות האמונה, והביאנו עתה לקבץ לפונדק אחד את דבריו ודברי ביתו הבאים אחריו בענייני הפסח, יציאת מצרים והעניינים המסתעפים מהם, ובעזרת ה' יפתח חיבור זה פתח רחב לחפצים להיכנס להיכלו של הרמב"ם ולעסוק בענייני הפסח בערבות ומתיקות, ולקבוע בלבו את יסודות האמונה. "וכשיפתחו השערים ההם ויכנסו במקומות ההם, ינוחו בהם הנפשות, ויהנו העינים, וינפשו הגופות מעמלם ויגיעם. פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים" (סוף פתיחת הרמב"ם למו"ט, אכ"ר).

מבוא

בשנח והודיה לה' הננו מגישים לפני לומדי התורה ויושבי בית המדרש את **ההגדה של פסח** – **אוצרות הרמב"ם**, הכוללת את נוסח ההגדה המקובל עם פסקי ההלכות הנוהגים לבני אשכנז לקהילותיהם, ועל צבאה יחנו נוסחאות הרמב"ם, ואוצרות, פירושים, רעיונות ויסודות נאמנים, מבית גנזיו של הרמב"ם וגנזי זרעו בקודש אחריו.

דברי הרמב"ם בחיבורי משנה תורה, המאירים כברקים ויורדים לשיתין של מצוות הלילה והלכותיו, באים בזה עם שביבי אש מרום עולמו של מורה הנבוכים, ובהם משובצים פניני חן מפירוש המשניות ואבנים יקרות מאגרותיו. דברי רבי אברהם בנו הנודע בחסידותו ובירידתו לעומק הפשט בפירושו לתורה, מצטרפים בזאת לדברי רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד, דור שישי לרמב"ם, שהגדיל עצה במילותיו המדודות והקצובות בהן טמן יסודות נאמנים בביאורי המקראות ובדרכי העבודה, ועל צבאם יחנו ליקוטים מדברי הדרוש שנאמרו על ידי רבי דוד ב"ר אברהם הנגיד, שנודע בכוחו למשוך את הלבבות באגדה.

מעייני תורתו של רבינו, הנשר הגדול הרמב"ם, נובעים והולכים נביעה שאינה פוסקת. בכל דור ודור הגו הלומדים בדבריו, והיו להם כתאנה זו שכל שממשמשים בה מוצאים בה טעם. וכיון שזכתה הגדה-של-פסח למהדורות שונות יותר משזכו כל ספרים קדושים אחרים, זכו הלומדים וכבר יצאו לאור עולם כמה הגדות של פסח המעוטרים בדברי הרמב"ם. יש שהיה עיקר עניינם בהצגת נוסח הרמב"ם ועיקרי דבריו בהלכות חמץ ומצה^א, ויש שליקטו גם מדבריו במקומות אחרים. יש שעיקר עניינם בההדרת פירוש רבי דוד הנגיד, נכדו של הרמב"ם, ולצידו הציבו גם אסופה מדברי הרמב"ם^ב. ויש שהרחיבו היריעה והציגו ביאורים וחידושים עמוקים בדברי הרמב"ם והגאונים^ג. כולם אהובים וכולם מועילים, כל הגדה לפי עניינה.

א. כגון הגדה לפסח נוסח הרמב"ם, ע"י ר"א הגדת רבי דוד הנגיד, ע"י ר"ג מסינג, טבריה
לנדא נכד הגר"א, ת"א תרצ"ה; הגדה של פסח
רמב"ם המאיר, ירושלים תשע"א.
ב. הגדת היד החזקה – הגדת הרמב"ם בתוספת
ג. הגדת הגאונים והרמב"ם, ע"י ר' יקותיאל
כהן, ירושלים תשנ"ו.

הגדה זו יש בה מן ההרחבה ומן ההתמקדות.

הרחבה – בהיותה כוללת את כל דברי הרמב"ם וזרע הנגידים שיצא מחלציו, על ענייני ההגדה בהלכה ובאגדה ובנוסח ההגדה, ככל שהגיעה אליהן ידינו היתה. נקבצו ובאו הנה דברי הרמב"ם עצמו, במשנה תורה, בפירוש המשניות, במורה נבוכים, באגרותיו ובתשובותיו; דברי רבי אברהם בנו, בפירושו לתורה ובספרו המספיק לעובדי ה'; דברי רבי דוד נכדו בדרשותיו; ואומר הבא מן החדש - דברי רבי דוד בן רבי יהושע, דור שישי לרמב"ם, בפירושו להגדה של פסח ובפירושו "כליל היופי" על התורה, שכיות חמדה שהיו גנוזות עד הנה בכתב יד.

התמקדות – בכך שבאו בהגדה זו רק עניינים הקשורים להגדה, ועל כן ממדרשו של רבי דוד נכד הרמב"ם לא הובאו כל דבריו על הגדה של פסח, בהיות רבים מהם הולכים בדרך הדרוש מעניין לעניין ויוצאים מעניין ההגדה. כמו כן לא הוספנו משלנו דברי הרחבה בתורת הרמב"ם וזרעו אחריו, שלבם כלב הארי, לב מלכים אין חקר לתבונתם, והרי הם נתונים כצורתם, למען יעיין בהם כל אחד ומצא כדי מידתו בהוספת לקח ופלפול.

ראינו כי נכון לקבוע את נוסח פנים ההגדה לפי הנוסח השגור בפי הכל, כדי שתגדל התועלת מההגדה, ותוכל לשמש את הכל בליל התקדש החג. תמכנו יתדותינו במה שנראה מדברי רבינו הרמב"ם, שאת ענייני נוסח התפילה שאינם מעיקר התפילה, קבע לפי המנהג, ובעניינים אלו שגורות על פיו הלשונות "יש מקומות שנהגו" (תפילה פ"ב הי"ט, פ"ז הי"ג, פ"ב הי"כ, סדר תפילות), "מנהג פשוט" (תפילה פ"ב הי"ט, פ"ה הי"ט), "נהגו העם" (תפילה פ"ז הי"ט, הי"א, סדר תפילות), "נהגו מקצת העם" (סדר תפילות), "הכל כמנהגם" (סדר תפילות) ו"הכל לפי המנהג" (תפילה פ"ז הי"ג). כל לשון מכון לעניינינו, ושקול במשקל הפלס שבלשון רבינו הרמב"ם, אכן הכל עולה ומורה על עניין אחד, שבעניינים אלו המנהג הוא העיקר כל שאין חשש ופגם בלשון מצד עצמו או מצד אריכותו. וכן ראינו לרבינו דוד ב"ר יהושע הנגיד, הנמשך אחר זקינו הרמב"ם, ועם כל זה בפירושו לסדר התפילה של הרמב"ם כלל ופירש גם את ענייני הנוסחאות הנהוגות במקומו, ארם-צובא, והוא מבאר את טעמי המנהגים הללו.

אלא שבכל מקום שנוסח הרמב"ם שונה מהנוסח הנהוג, צוינו הדברים במדור הנוסחאות, כדי שיתבונן המעיין בדבר וימצא טוב טעם ולקח טוב. וכיון שחקר ענייני הנוסח אינו נחלת כל אחד, הבאנו לצד הנוסחאות את שרשי הדברים בדרך קצרה, כשהם נלקטים מחיבורי הקדמונים ומהגדות עתיקות.

מטעם זה ליקטנו פסקי הלכות מספר השולחן ערוך והרמ"א, שו"ע הרב ומשנ"ב, שהם עמודי ההוראה למעשה בימינו. אך כדי להעמיד ההלכות על יסודותיהן הראשונים, נקבע בתחילת כל קבוצת הלכות לשונו של הרמב"ם בהלכות אלו, ויהיו הדברים לתועלת המעיין המבקש לדקדק בלשונו הזהב ולמצוא טוב טעם.

במלאכת העריכה נעזרנו במשנה תורה מהדורת ר"ש פרנקל, מדרש דוד הנגיד מהדורת רא"י כץ, הגדת הגאונים והרמב"ם של הרב יקותיאל כהן, סידור הרמב"ם של הרב דוד צדוק, ומאמרי הרב אהרן גבאי בנוסח ההגדה. השתמשנו בכתבי היד שבאוקספורד וקיימברידג', באדיבות מנהליהם וברשותם. יישר כחם ויישאו ברכה מאת ה'.

תולדות המחברים והחיבורים

לקיים דברי חכמים במעלת האומר דבר שמועה ורואה בעל השמועה עומד כנגדו, הננו לשרטט קווים קצרים לתולדות רבותינו, הרמב"ם וזרעו בקודש, ויבואו בזה גם דברי סופרים על מלאכת הקודש שנעשתה בזאת, והספרים וכתבי היד שהיו לנו לעיניים.

הרמב"ם

אורו של רבינו רבי משה זרח בעיר קורדובה שבספרד ביום י"ד בניסן שנת ד"א תתצ"ח לבריאת העולם¹ לאביו ר' מימון הדיין, שהיה נצר לשושלת מפוארת

ושבעים לשטרות, ע"כ. שנת [אלף ת]ע"ט לשטרות היא שנת ד'תתקכ"ח, ובהיות הרמב"ם בן שלושים בשנה זו, הרי שנולד בשנת ד'תתצ"ח. וא"א להניח שיש שיבוש בפרט השנים, כיון שמפורש שהשלים את החיבור במצרים, ובשנת ד'תתקכ"ז עוד היה בארץ ישראל וכדלהלן.

החיד"א (שם הגדולים, מערכת גדולים אות מ ערך הרמב"ם) הביא מכ"י פירוש הרמב"ם לראש השנה, שהביא מכתבת רבי דוד הנגיד נין הרמב"ם, שנולד הרמב"ם בשנת אלף תמ"ו

ד. כן עולה מתוך דברי הרמב"ם בסוף פירושו למשנה (דפוס ראשון נאפולי רנ"ב), וכן הוא בכתבי היד העתיקים ביותר, ובכללם כ"י רבי ברכות בן יוסף הכהן, פוקוק 205, שהוגה על ידי רבי מוסי בן עבד אלמחסן, מחשובי קהילת ארם צובה, מגוף כתב יד הרמב"ם שעמד לפניו, וזה לשונו: אני משה בר מימון הדיין בר יוסף החכם בר יצחק הדיין בר יוסף הדיין בר עובדיהו הדיין בר שלמה הרב בר עובדיהו הדיין זכר קדושים לברכה, התחלתי לחבר פירוש זה ואני בן שלוש ועשרים שנה, והשלמתי אותו במצרים ואני בן שלשים שנה, שהיא שנת תשע

של חכמים ודיינים. וכפי שמעיד על עצמו רבינו בסוף פירוש המשניות למסכת עוקצין וז"ל: 'אני משה בר' מימון הדיין בר' יוסף החכם בר' יצחק הדיין בר' יוסף הדיין בר' עובדיהו הדיין בר' שלמה הרב בר' עובדיהו הדיין זכר קדושים לברכה'.^ה ויש שיחסו אותו עד רבינו הקדוש מחבר המשנה.^ו

אביו של רבינו, רבי מיימון, היה דיין בקורדובה ותלמיד הר"י מיגאש. חיבר פירוש על התורה,^ז והתפרסמה אגרת הנחמה שכתב בעת שבתו בפאס שבמרוקו, שנועדה לחזק את לבבות בני פאס עקב גזירות שמד קשות שהטילו עליהם

רב בן רב דיין בן דיין, קורא הדורות מראש במהלל [י"ג: כמהלל, וראה בהערה הבאה] עד רבינו הקדוש. כולם אנשים בעלי חכמה ויראה, אנשי שם ותהלה, בעלי תורה וגדולה, עד שהתורה חוזרת לאכסניא שלה, ע"כ. וכן כתב הרשב"ץ על הרמב"ם בסוף ספר מלחמת מצוה: אם יתהלל המתהלל בפאר האבות הוא היושב במלכות ראשונה, אבותיו ואבות אבותיו כולם חכמים ונבונים מזרע דוד מלך ישראל.

ו. ראה סדר הדורות (ד"א תתקכ"ז ד"ה הרמב"ם) ושם הגדולים (ערך הרמב"ם) שכתב כן בשם ספר שלשלת הקבלה. והדברים מיוסדים כפי הנראה על אגרת רבינו אהרן ב"ר משולם הנ"ל, לפי הנוסח 'במהלל', לשון שבח והילול, ולפי זה נמצא ששוללת היחס המפורטת הידועה של הרמב"ם נמשכת והולכת מלמטה למעלה עד לרבינו הקדוש. ועל פי זה פירשו גם מה שכתב הרמב"ם בשיר הפתיחה לפיה"מ 'ספר אשר חובר בדין משה, כדת אשר העתיק זקנינו', כמכוון לרבינו הקדוש שהיה זקינו של הרמב"ם. אבל לפי הגירסא באגרת 'במהלל' הכוונה שהיו יחד עם הרמב"ם שבעה דורות רצופים של חכמים ודיינים, כמו מהלל עד רבינו הקדוש. ולשון 'זקנינו' על רבינו הקדוש בשיר הפתיחה של הרמב"ם, אינו אלא כינוי לחכמים.

ז. כפי שכתב באגרת הנחמה 'כאשר כתבתי פירוש לפרשת וזאת הברכה'.

לשטרות שהיא שנת ד'תתצ"ג. אך העיר הנחמד למראה (על הירושלמי, ר"ה פ"א ה"א) על כך, שמדברי הרמב"ם (שמיטה ויובל פ"י ה"ד) עולה ששנת א'תמ"ו לשטרות היא שנת ד'תתצ"ה, ולא שנת ד'תתצ"ג. אמנם כתב היד של פירוש הרמב"ם לראש השנה שראה החיד"א, הוא כפי הנראה כ"י פאריס 336, שהועתק בכתב ידו של רבינו שמואל שקייל, מחכמי נרבונה שעלו לעכו, והוא שהביא הדברים בשם רבי דוד הנגיד. מעיון בכתב היד ברור ששנת הלידה היא ד'תתצ"ג ליצירה, ואילו מנין השטרות מטושטש, ויתכן שנכתב בו א'תמ"ד, ונמחקה מחצית מהאות ד. ולפלא שכבר בדברי הראשונים אנו מוצאים העתקות סותרות אלו. כך העיד רבי סעדיה אבן דנאן, ממגורשי ספרד, במאמר סדר הדורות (חמדה גנוזה עמ' 30), שהרמב"ם נולד ביום השבת בעת המנחה ביום י"ד מניסן שנת א'תמ"ו לשטרות שהיא שנת ד'תתצ"ג לבריאה [כן הוא בכל כה"נ], עכ"ד, הרי שהעתיק שני הפרטים הסותרים, וגם התשב"ץ (ח"א סי' עב) כתב, ש'מצא כתוב' שנולד הרמב"ם בשנת אלף תמ"ו לשטרות בחודש ניסן בקורטובא.

ח. וראה מה שכתב רבינו אהרן ב"ר משולם מלוניל במכתבו אל רבינו מאיר הלוי אבולעפיא, הרמ"ה (כתאב אלרסאייל עמ' לג, אגרות הרמ"ה דפו"ח עמ' כה): מעיד אני עלי שמים וארץ, כי שמעתי כתב יחושו. כולם חכמים וידועים עובדי אלקים,

המושלים. באיגרת מחזקם רבי מימון ומוכיח כי משה אמת ותורתו אמת ומאריך בביאור מעלת משה רבינו, ומברר שזאת האומה לא תהא מוחלפת. כמו כן הרעיק עליהם טללי חיזוק ותחיה בלימוד התורה ובתפילה, והציע להם לומר קודם ברוך שאמר את המזמור 'תפילה למשה' (תהילים צ, א) 'כדי להתקרב לה' במילותיו ולהתברך בלשונו ולדבוק בה' ובתפילתו של מבחר ילודי אשה'. בהמשך האיגרת צירף פירוש נרחב למזמור זה.

רבותיו של הרמב"ם

רבותיו של הרמב"ם בנעוריו היו אביו, רבי מימון^ה, ורבי יהודה הכהן אבן סאסון מפאסט^ט. גם את רבינו יוסף אבן מיגאש החשיב לרבו, אף שהסתלק לחיי-עד בהיות הרמב"ם כבן חמש שנים בלבד^ז, משום שאביו רבי מימון היה תלמידו של ר"י מיגאש^י. כמו כן, בעת פטירתו נכנס אצלו ונשק את ידו ובירכו. הרמב"ם אמר על עצמו שלא זכה למה שזכה אלא מכח אותה נשיקה ואותה ברכה, והיה קבוע בלב הרמב"ם ואביו, שברכת ר"י מיגאש עשתה פירות, ובכך כיוון להאציל עליו מחמתו, ולכן קראו בתואר 'רבו'^כ. וכן כתב התשב"ץ (שו"ת, ח"א סי' עב): ובכל מקום שהוא אומר בחבורו 'וכן הורו רבותי ז"ל' הוא רומז לרבי אלפסי ורב יהוסף הלוי ז"ל. וכן תמצא בהלכות שאלה ופקדון בפ"ה (ה"ו) שכתב

נפטר בשנת תתק"א. [אמנם אם נולד בשנת א'תמ"ו לשטרות שהיא שנת ד'תתצ"ה, היה בשעת פטירת הר"י מיגאש בן שש שנים. ולפי המובא לעיל מחתימת פירוש המשניות שנולד הרמב"ם בשנת ד'תתצ"ח היה כבן שלש שנים בעת פטירת הר"י מיגאש].

יא. רבי אברהם בן הרמב"ם בספר המספיק לעובדי ה' (מהדו' דנה, ח"ב פרק כה). ורבי סעדיה אבן דנאן (ממגורשי ספרד) בסדר הדורות כתב, שהרמב"ם למד תורה מפי הר"י מיגאש אלא שהיה נער קטן בימיו, והרב היה תמה מרוב הבנת רבינו משה ומשבחו מאוד, ואומר לכל בני הישיבה, דעו כי זה הנער אדם גדול יהיה ולאורו ילכו ישראל ממזרח שמש עד מבואו.

יב. עומר השכחה (שם), שם הגדולים לחיד"א (שם).

ח. כנזכר בפירוש המשניות (עדייות פ"א מ"ג, בכורות פ"ה).

ט. כן נכתב בהקדמה למכתב שנכתב על שם הרמב"ם לפני כשמונה מאות שנה על רבי יהודה זה: ולמד ר' משה בר' מימון לפני הגאון כל ימיו והיה לומד לפניו תורה, כי היה מרביץ תורה בישראל, ע"כ.

י. בעומר השכחה (משלי יז ו) הביא, שבשעת פטירת הריא"ף נכנס אצלו הרמב"ם שהיה אז בן חמש שנים, ונשק את ידו. וכתב החיד"א (שם הגדולים שם), שבטעות נכתב 'הריא"ף', שכן נולד הרמב"ם כשלשים שנה לאחר פטירת הרי"ף, אלא הכוונה לר"י מיגאש. עוד כתב, שלדברי רבי דוד הנגיד שנולד הרמב"ם בשנת ד'תתצ"ג [ראה לעיל בהערה], היה הרמב"ם באותה שעה כבן שבע שנים, שכן הר"י מיגאש

וז"ל, 'ובזה הורו רבותי רב יוסף הלוי ורבו', עכ"ל, וכן כתב במסכת אבות בפרק בן זומא (פ"ד מ"ה), ז"ל, 'וכבר הורה בזה רבנא יוסף הלוי לאיש א' באנד"ל וכו'" וכן בפתיחת פירוש המשנה כתב ששכלו היה מבהיל וכו'. וכן כתב במקומות אחרים.

הנדודים מספרד

לא ארכו ימי השלוח בספרד¹. בהיותו בן עשר שנים, בשנת ד'תתק"ח, נכבשה קורדובה על ידי כת מוסלמים קנאים שהשתלטו על צפון אפריקה והתפשטו לספרד, ה'אלמווחידון' [בלשון הקודש 'המייחדים', ובלע"ז 'אלמוהדים']. עם השתלטותם על ספרד כפו על היהודים להמיר את דתם לדת האיסלאם, ועל כן נדדה משפחת הרמב"ם כעשר שנים בין ערי דרום ספרד.

גם בשנות נדודיו לא חדל רבינו מלהחכים ולהשתלם בכל מקצועות התורה ובשאר החכמות, ובאותה עת, בהיותו בן שש עשרה שנה, חיבר את חיבורו 'ביאור מלות ההגיון' העוסק בביאור מושגים שונים בפילוסופיה. בפתיחת חיבורו כתב שחיברו לבקשת נכבד מבעלי המדעים התורניים ומיחידי הצחות והבהירות לבאר לו עניני השמות החוזרים רבות במלאכת ההגיון, ולבאר לו הסכמת בעלי המלאכה ההיא כפי מה שהסכימו עליו, ויתכוון בכך לקצר במלים ככל האפשר.

בנים אחרים. וזה הרמב"ם היה קשה הבנה מאד, שמעט רצון היה לו בלימוד, ואביו היה מכהו עד כי נואש ממנו וקרא לו בן הקצב ויגרשו מביתו. והרמב"ם הלך לו לבית כנסת וישן וייקץ ומצא עצמו נהפך לאיש אחר. וברח מפני אביו וילך אל עיר שהיה שם הרב יוסף אבן מיגאש והתחיל ללמוד ממנו והפליג להתחכם. אחרי ימים רבים שב אל קורדובה ולא הלך לבית אביו, וביום השבת התחיל לדרוש ברבים דברים נוראים, ואחר הדרשה קמו אביו ואחיו וישקוהו ויקבלוהו בספר פנים יפות, ע"כ. ומעשה זה לא היה ולא יכול היה להיות, כיון שהרמב"ם לא למד מפי הר"י מיגאש וכנזכר, ובדות שבטלה מקצתה בטלה כולה.

יג. אגדות רבות התחברו כבר סמוך לימי הרמב"ם בשבחיו ועל חייו, ונכתבו ונתפרסמו בקונטרסים, אבל אין לסמוך עליהם אלא בגדר שמועות רחוקות. בכלל זה מה שכתב בשלשלת הקבלה (מהד' תשכב עמ' קד, והובא בשמו בסדר הדורות) שקיבל מזקן אחד שראה בקונטרס ישן שר' מימון אבי הרמב"ם לא היה רוצה לקחת אשה, ויהי כמו בחצי ימיו בא לו בחלום איש אחר וצוה לו שיקח לו לאשה בת קצב פלוני שהיה עומד בעיר אחרת סמוך לקורדובה, והרב היה מהתל מזה החלום פעמים רבות, עד שבחר ללכת אל העיר ההיא וגם שם חלם לו פעמים רבות זה החלום, עד שלקחה ותהר לו והוליד ממנה הרמב"ם, ותקש בלדתה ותמת. ואחר כך לקח לו הרב אשה אחרת ויהי לו

הישיבה בפאס

לפני שנת ד'תתק"כ י' עברה המשפחה לצפון אפריקה והתיישבה בפאס, אך גם שם הטיל השלטון את מוראו, ועל כן נאלצה המשפחה להסתיר את יהדותה עד שהצליחה להשתחרר מעולו. בימי שבתו בעיר פאס למד תורה לפני רבי יהודה הכהן מפאס וכאמור, ולא ארכו הימים^{יז}, כי נהרג רבי יהודה על קדוש ה' ויחודו מפני שבקשו ממנו האכזרים לצאת מן הדת, וברחו רבי מימון ושני בניו עמו למצרים^{יח}.

בהיותו בפאס התחבר הרמב"ם עם רבי יוסף בן יהודה אבן עקנין, בעל 'התגלות הסודות והופעת המאורות' על שיר השירים. על תקופה זו כתב רבי יוסף: צפנתי לך – רמז לדורות השמד, שאנו מקיימים מצוות התורה תחת תגרת החרב, וכל שכן שמדנו זה, המקום יבטלו, שאנחנו בו כמו שנודע עוסקים בלימוד התורה, והמופת לדברנו הופעת החכם הגדול רבינו משה בר כבוד ר' מימון בפאס, ומעלתו בחכמה אין משלה. ובהמשך כתב עוד: ואמרנו בעת פרידת חכם הזמן, הנלחם מלחמת התורה בחרבות המופת, ר' משה בן כבוד החכם ר' מימון בר עובדיה רי"ת, את אלה החרוזים: בעת נסע ידיד לבי ברכבי נדוד שכח לבבי את נוותו, ואיך יכון אהבתו ונפשי יצאה עמו בצאתו, ע"כ.

בפאס, בעודו צעיר לימים כבר כ"ג או כבר כ"ז, חיבר הרמב"ם את האיגרת המפורסמת הנקראת 'איגרת השמד'. האיגרת עוסקת במצב עם ישראל באותה תקופה, בהיותם נתונים תחת עול גזירות כת האלמוותידון, ורבים מבני ישראל המירו דתם למראית עין. כבר אז קם הרמב"ם באחריות ומנהיגות ונחלץ חוששים לחזק ידיים רפות ולעודדם לבל ינטשו מקור מים חיים וירעו בשדות זרים. ובתגובה לפסק של אחד הרבנים באותו דור שאותם אנוסים יצאו מכלל ישראל^{יט},

יד. בשנה זו חיבר רבי מימון את איגרת הנחמה בפאס.

טו. אלא חמש שנים, וכדלהלן.

טז. מאמר סדר הדורות לרבי סעדיה בן דאנאן (חמדה גנוזה עמ' 30).

יז. ראה בתחילת האגרת ציטוטים שהביא רבינו מדברי אותו אחד ז"ל: ומזה שהוא אומר [אותו]

[רב] שמי שהודה לו בשליחות כבר כפר בה' אלהי ישראל וכו' וכאשר הבטנו דבריו עוד מעט, מצאנוהו אומר דבר, זה לשונו: שמי שאומר הדבר ההוא, [שמאמין במנהיג דתם מוחמד שהוא נביא] אפילו קיים התורה כולה בסתר ובגלוי, הרי זה גוי וכו' ומצאנוהו כמו כן אומר, שמי שיודה לאותו האיש שהוא נביא, אף על פי שהוא אנוס, הרי הוא רשע ופסול

חיבר איגרת זו שבה חיזק את האנוסים, והאריך לעודדם לשמור את המצוות ככל יכולתם, וייעץ להם לברוח ממקומם למקומות ששם יוכלו לקיים את התורה והמצוות בגלוי.

בשהותו בפאס, בשנת ד'תתקכ"א, החל רבינו בכתובת חיבורו על המשנה. כתיבתו נמשכה שבע שנים, שרובם היו שנות נדודים, וכפי שכתב הרמב"ם בחתימת החיבור: ובמה שגזר ה' עלינו מן הגלות והנדוד בארצות מקצה השמים עד קצה השמים וכו', ומהם ענינים כתבים ואני עליתי הספינות בים.

במקומות הקדושים בארץ ישראל

כאמור, בשנת ד'תתקכ"ה, בעקבות הריגת גאון פאס רבי יהודה, ברחו רבי מימון ושני בניו עמו את העיר. בליל ג' סיון ד'תתקכ"ה הגיעו בדרך הים לארץ ישראל, ובד' חשון ד'תתקכ"ו יצאו מעכו לירושלים, והרמב"ם נכנס סמוך למקום המקדש להתפלל, ובט' בו ביקר הרמב"ם בחברון והתפלל על קברי אבות.

תיאור על מסעו של רבינו לארץ ישראל ועל ימי שהותו בארץ מובא בספר חרדים (מצוות התלויות בארץ פ"ג) מהעתק כת"י רבינו, וז"ל: בליל אחת בשבת בארבעה ימים לירח אייר נכנסתי לים, וביום שבת עשירי לאייר שנת חמשה ועשרים עמד עלינו נחשול שבים לטבענו והיה זעף גדול בים, ונדרתי עלי ששני הימים האלה אצום בהן ואנהוג בהם תענית צבור שלם אני ואנשי ביתי וכל הנלוים עלי, ואצוה על בני לעשות כן עד סוף הדורות שיצאו מחלצותם ויתנו צדקה כפי כחם. ומנדר שאהא אני יושב לבדי בעשירי באייר לא אראה אדם אלא מתפלל וקורא כל היום ביני לבין עצמי, וכשם שלא מצאתי בים אותו היום אלא הקדוש ברוך הוא כך לא אראה אדם ולא אשב עמו אלא א"כ לאנסי. וליל אחת בשבת שלשה ימים לירח סיון יצאתי מן הים בשלום ובאתי לעכו ונצלתי מן השמד, והגענו לארץ ישראל. ויום זה נדרתי שיהא יום ששון ושמחה ומשתה ומתנות לאביונים אני וביתי עד סוף כל הדורות, וביום שלישי בשבת ארבעה ימים לירח מרחשון שנת ששה ועשרים ליצירה יצאנו מעכו לעלות לירושלים תחת סכנה, ונכנסתי לבית הגדול והקדוש והתפללתי בו ביום ה' ו' ימים לירח מרחשון, ובאחד בשבת ט'

מפסולי עדות דאורייתא וכו'. ובסיום ציטוט
דבריו כתב רבינו וז"ל: וכאשר ראינו ראשית
דברו שלקח ראייה ממה שאינו נסכם עם דבריו
וסופו שיישר בעיניו דעת המינים והנוצרים,
אמרת: צדקו דברי האל 'תחלת דברי פיהו
סכלות ואחרית פיהו הוללות רעה' (קהלת י, ג).

בחוֹדֶשׁ יצאתי מירושלים לחברון לנשק קברי אבותי במערה, ואותו יום עמדתי במערה והתפללתי שבח לאל ית' על הכל. ושני הימים האלו שהם ששי ותשיעי במרחשון נדרתי שיהיה לי כמו יום טוב ותפלה ושמחה בה' ואכילה ושתייה. אלהים יעזורני על הכל ויקוים לי נדרי לה' אשלם אמן, וכשם שזכיתי להתפלל בה בחרבנה כך אראה אני וכל ישראל בנחמתה מהרה אמן, ע"כ.

וישב ארצה מצרים

בארץ ישראל שהו בני המשפחה כמחצית השנה, ולאחר פטירת האב רבי מימון ירדה המשפחה מצרימה^י. בתחילה ישב הרמב"ם בעיר הגדולה אלכסנדריה, אך כיון שרוב יהודי המקום סטו אחר מינות הקראים, עזב הרמב"ם את העיר, והשתקע בעיר הגדולה לאלוקים, פוסטאט^ט. בעיר זו היתה הקהילה היהודית הגדולה ביותר במצרים, והתקיימה בה ישיבה מזה שנים רבות, ובראשה עמד גם רבי שמריה בן אלחנן, אחד מארבעת השבויים, ואחריו בנו רבי אלחנן. בעיר זו מצא הרמב"ם מנוח לכף רגלו, השתקע בה ועמד בראש ישיבה^ז.

ההתמסרות לתורה והעסק ברפואה

הרמב"ם קיים כעין הסכם 'יששכר וזבולון' עם אחיו ר' דוד שהיה סוחר באבנים טובות, והוא עצמו הקדיש כל עתותיו לתורה, בלי שיהיה צריך להתפרנס

הקראים עד שכמעט בטלה מהם טבילת נדה במי מקוה. וכשראה כך עקר דירתו מנא-אמון והלך ונתיישב במצרים והחזיר כל קהל מצרים לדרך תורת משה וכו'.

כ. עדות על הישיבה שהנהיג רבינו במצרים אנו מוצאים במכתבו לרבי יפת הדיין (אגרות הרמב"ם מהד' שילת עמ' תלט) וז"ל: היודע עד, שיש לי כמו שנה וחצי שלא למדו אצלי חיבורי אלא שנים או שלושה אנשים חמדו מקצת ספרים, ורוב התלמידים רצו ללמוד ההלכות של הרב [הרי"ף], ולימדתי אותם כמה פעמים כל ההלכות, וגם שנים שאלו ללמוד הגמרא ולימדתי אותם מסכתות אשר שאלו.

יח. כ"כ רבי סעדיה אבן דנאן במאמר סדר הדורות (חמדה גנוזה עמ' 30): ונפטר רבינו מימון הדיין בירושלים, ואח"כ ירד רבינו משה בנו למצרים. ויש להעיר מלשון הרמב"ם באיגרתו לרבי יפת הדיין (איגרות הרמב"ם עמ' רכט): 'מיום שנפרדנו מארץ הצבי וכו' שמאחר שנפרדנו בחדשים מעטים מת אבא מרי זצ"ל, ומשמע שנפטר אחרי רדתם מצרימה.

יט. כן כתב בשו"ת מהרי"ף (סי' נט) וז"ל: ובא וראה גדולת מעשה הרמב"ם ז"ל, שעיקר דירתו דהרמב"ם ז"ל היתה פה נא-אמון בתחלת ביאתו לארץ מצרים, ובזמנו היה קהל ישראל שבמצרים מעט מזער כנגד הקראים עד שכמעט רוב קהל מצרים היו נוטים אחר מעשה

ממלאכת כפיו. אולם בשנת ד'תתקל"ז נפטר אחיו בפתע פתאום^{כא}, ובשל כך נפל הרמב"ם למשכב, אמנם למרות כל זאת תורת ה' בה החזיק עמדה לו לחזקו ולעודדו, וכלשונו במכתבו לרבי יפת הדיין 'ולולא התורה היא שעשועי ודברי החכמות שאשכח בהם יגוני, אז אבדתי בעוניי'.

בעקבות פטירת האח התפרנס הרמב"ם ממקצוע הרפואה, על פי שיטתו (תלמוד תורה פ"ג ה"י-ה"א)^{כב} שאסור לתלמידי חכמים להשתמש בכתר תורתם ולהתפרנס ממנה, ולעשותה קרדום לחפור בו. גדולתו בחכמת הרפואה התפרסמה מהרה, עד שנעשה לאחד הרופאים המפורסמים בדורו, ונתמנה לרופא החצר של השליט צלאח אלדין ומשנהו אלפאצ'לי^{כג}. באמצעות קרבתו לשלטון פעל רבות לטובת בני ישראל.

כב. ראה בענין זה בהרחבה במבוא.

כג. רבי סעדיה אבן דנאן במאמר סדר הדורות (חמדה גנוזה עמ' 30) כתב: 'ואח"כ ירד רבינו משה בנו למצרים ושם גדל מאד בחכמה ובתורה ובמעלה עם המלך צלאח אל דין אבן איוב ועם משנהו שופט השופטים אלפאצ'לי. צאלח אלדין היה חליף מצרים בין השנים ד'תתקכ"ט-ד'תתקנ"ג. אלפאצ'לי היה דודו של צלאח אלדין, ותומכו של הרמב"ם, וחי בין השנים ד'תתצ"ה-ד'תתק"ס. גם אחד מכותבי הדורות, אלקיפטי, בחיבורו 'תאריך אלחכמה', כותב שהקאדי אלפאצ'לי עבד אל רחום בן עלי אלבייסי העתיר עליו חסדיו וקבע לו משכורת שנתית, ונשא הרמב"ם לאשה במצרים את אחות הכאתיב היהודי הידוע אבו אלמעאלי [מישאל הרופא ממשפחת אלתדה], וממנה נולד בנו ממלא מקומו [רבי אברהם], ושאו אלמעאלי [ר' עוזיאל בנו של ר' מישאל] נשא לאשה את אחות הרמב"ם. גם הרמב"ם מזכיר באיגרתו לר' יוסף בן יוסף אבן שמעון שהגיע לפרסום גדול בענייני הרפואה בין גדולי המלכות, כגון ראש השופטים והאמירים ובית אלפאצ'לי [הנזכר] ואחרים משרי הארץ. ואבן אבי אציבעה כתב בעיון אלאגבא, שהשליט אלמלך אלנאצר צלאח אלדין דואג לו, וכן

כא. הרמב"ם באיגרתו לרבי יפת הדיין (איגרות הרמב"ם עמ' רכט) מתאר את אבלו הכבד על אבדן הצדיק שהיה מפרנסו, ויש המשערים שכוונתו לאחיו רבי דוד. וזו לשונו שם: 'הרעה הגדולה שבאה עלי באחרונה, שהיא רעה מכל רעה שעברה עלי מיום היותי ועד היום הזה, והיא פטירת הצדיק זצ"ל שטבע בים הודו, ובידו ממון רב לי ולו ולאחרים, והניח בת קטנה ואלמנתו אצלי. ונשארתי אחריו כמו שנה מיום שהגיעה השמועה הרעה, נופל על המיטה בשחין רע ובדלקת ובתמהון לבב, וכמעט קט הייתי אובד. ואחר כך עד היום כמו שמונה שנים אני מתאבל, ולא התנחמתי. ובמה אתנחם, והוא היה הבן, על ברכי גדל, והוא היה האח, והוא התלמיד. והוא שהיה נושא ונותן בשוק ומרויח ואני יושב לבטח, והבין בתלמוד במהרה, והבין בדקדוק הלשון יותר, ולא היתה לי שמחה אלא בראותו. ערבה כל שמחה, והלך לחיי עולם, והניחני נבהל בארץ נכריה. כל עת שאראה כתב ידו או ספר מספריו יהפך עלי לבי ויעורו יגוני. כללו של דבר, כי ארד אל בני אבל שאולה, ולולי התורה היא שעשועי, ודברי החכמות שאשכח בהן יגוני, אז אבדתי בעוניי. מתוך דברי האיגרת נראה שדברים אלו מכוונים לאח זה, רבי דוד.

מדברנא דאומתיה

בראשית שלטון המוסלמים במצרים, נוסד ארגון כולל לכל היהודים בארץ, ובראשו עמד הנגיד. הנגיד מינה דיינים ושוחטים וחזנים, עמד בראש בית הדין, גבה כספים, תיקון תקנות ושומר על תיקון כל ענייני העם ברוחניות ובגשמיות. הוא נבחר בידי ראשי קהילת קהיר, ובחירתו אושרה על ידי גאוני בבל וארץ ישראל, ועל ידי השלטון במצרים^{כז}. בשנת ד'תתק"כ התמנה לנגיד בכח הזרוע האיש זוטא שהתחבב על השלטון, ואחרי שהצליחו היהודים לסלקו נשאר כס הנגידות פנוי, עד שבשנת ד'תתקל"א התמנה הרמב"ם לנגיד על יהודי מצרים, ולאחר תקופה שבה עזב את משרתו זו חזר אליה, ונשא בה עד ליום פטירתו. מכח נגידותו היו כל דייני מצרים סרים למרותו וקיבלו את פסקיו ללא עוררין^{כח}.

תל תלפיות

בנשאו במשא העם פעל גדולות ונצורות למענם, בחיבוריו ובאגרותיו, בהם עוררם וחזקם להדבק באמונה טהורה ולהחזיק בתורת ה' ומצוותיה ולדבקה

ומיד צוה המלך להביא לו משם איש אחד מזרע דוד המלך ע"ה, ושלחו איש נבון וחכם מר פלוני מזרע הנשיאים ומנה אותו לנגיד על כל היהודים אשר בכל מלכותו. ומשם נשתלשל הנגידות במצרים והיה לו הרמנותא דמלכא ומאמר המלך, לרדות את העם במקל ורצועה, דכתיב (בראשית מט י) 'לא יסור שבט מיהודה'. ואחר שנפסקה זרע דוד ממצרים או שלא היו זרעו ראויים למינוי, חזר הנגידות למי שראויה לה מצד חכמתו ומעשיו, והיה דן יחידי בדיני ממונות, ומעניש ומכה ומנדה ומחרים כפי מה שצריכה השעה, וכל זה במאמר וגזרת המלך, עד שמלכו התוגראין.

כה. כפי שכתב רבינו באגרתו לרבי יפת הדיין (אגרות הרמב"ם שילת, עמ' רכז): כללו של דבר, יש לי בארץ מצרים כמו שלשים שנה, וכל דייני אלכסנדריא או רובם באים לפני.

שמבקש ממנו שירפאנו, וכן בנו אלמלך אלאפצ'ל עלי.

כז. בביאור ענין נגידות מצרים כתב הרדב"ז (שו"ת ח"ג סי' תקט, התוספות בסוגרים הן מספר דברי יוסף לר"י סמברי סי' כד-כו): צריך שתדע שעיקר דבר זה נמשך, כי קרוב לתחלת מלכות הישמעאלים מלך מצרים הנקרא אצלם אלכליפא נשא בת מלך בגדד, היא בבל. וכשבאה למצרים [בשנת ד'תשמ"ח ליצירה] שאלה על ענין היהודים ואם יש להם מלך או נשיא. ואמר לה המלך 'אין להם לא מלך ולא נשיא'. אמרה לו 'והלא במלכות אבי יש ישראלים הרבה, ויש להם נשיא נקרא ריש גלותא, והוא מזרע דוד המלך ע"ה, ואבי מתברך בו ועושה לו כבוד גדול לפי שהוא מזרע מלכים ונביאים [ואם יטב הדבר בעיני המלך תשלח להביא אחד מזאת המשפחה בארץ מצרים]'.
כח. כפי שכתב רבינו באגרתו לרבי יפת הדיין (אגרות הרמב"ם שילת, עמ' רכז): כללו של דבר, יש לי בארץ מצרים כמו שלשים שנה, וכל דייני אלכסנדריא או רובם באים לפני.

בעבודת ה'. שמע חיבוריו יצא לתהילה בכל תפוצות ישראל, ומתוך כך עמד בקשרי מכתבים עם מנהיגי קהילות ישראל בכל מקומות מושבותיהם, מתימן ועד ספרד ואשכנז, ונחשב לגדול הדור. 'ובימיו הושיע לכמה מדינות וארצות, כל הקהלות שהיו שם בגלות, ובכתביו ונחמותיו העמיד באמונה כמה קהלות מישראל'^{כו}.

לוחם מלחמות ה'

בין פעולותיו לתיקון ענייני הדת, לחם הרמב"ם מלחמת חרמה בקראים ששיטתם התפשטה בשנים אלו בחלק מקהילות מצרים. הרמב"ם התנשא כארי ולחם מלחמת ה' בגיבורים והשיב לב בנים לאביהם שבשמים. וכפי שכתב עליו הרמב"ן באגרותיו^{כז}: **מי הכה הצדוקים** אשר היו כגבורים בוסים **מי נתן הביתוסים** לשוסים, הלא הרב ז"ל, כי היה ה' עמו והוביש רוכבי סוסים, והוציא אדיריהם מבית המלך, מפחדו יגורו ומשאתו חרדים, ורבים מעמי הארץ מתייהדים, ע"כ. וכן כתב בשו"ת מהרי"ף^{כח} וז"ל: ובזמנו היה קהל ישראל שבמצרים מעט מזער כנגד הקראים עד שכמעט רוב קהל מצרים היו נוטים אחר מעשה הקראים וכו' והחזיר כל קהל מצרים לדרך תורת משה.

מעלה מזור ורפואה

גם לרווחת העם בגשמיות נתן רבינו את לבו, ועסק ברפואתם וברווחתם, עד שכמעט לא נשאר לו פנאי לענייני עצמו, וכפי שהעיד באגרת לרבי שמואל אבן תיבון^{כט}.

כו. הקדמת צידה לדרך.

כז. אגרות קנאות (לפס"א, עמ' 8. הובאה בשם הגדולים מערכת גדולים אות מ ס"ק קנ בערך רבינו).

כח. סי' נט.

כט. באגרת ששלח רבינו לרבי שמואל אבן תיבון (אגרות הרמב"ם לפס"א עמ' 28) כתב וז"ל: אני שוכן במצרים והמלך שוכן באל קאירה, ובין שני המקומות שני תחומי שבת, ולי על

המלך מנהג כבד מאד אי אפשר לי מבלתי ראותו בכל יום בתחילת היום. אמנם כשימצאהו חולשה או יחלה אחד מבניו או אחת מפלגשיו לא אסור מאלקאירה ואני רוב היום בבית המלך. ואי אפשר לי גם מפקיד אחד או שני פקידים יחלו, ואני צריך להתעסק ברפואתם. כללו של דבר וכו' אשוב למצרים אחר חצי היום, על כל פנים לא אגיע קודם, ואני מתרעב ואמצא האכסדראות כולם מלאות בני אדם

כתיבת החיבורים

בשנות מגוריו בפוסטטאט שבמצרים השלים הרמב"ם את כתיבת פירוש המשניות, עמל כעשר שנים רצופות על כתיבת חיבורו הגדול משנה תורה^ל, והוסיף לשלוח ידו החזקה בכתיבת חיבורים רבים ומועילים, עד אחרית ימי זקנתו, בהם חיבר את ספרו מורה הנבוכים.

לפי הנחה זו צריך לומר שהפרקים האחרונים בהלכות קידוש החודש (פי"א הט"ז) שבהן נזכר פרט השנה ד'תתקל"ח, נכתבו אחר השלמת החיבור, והן כעין חיבור בפני עצמו שהרמב"ם סיפחו לספרו אחר השלמתו [כך עולה גם מריבוי הביטויים ודרכי הלשון שבהם הקרובים ללשון ערבי, כגון 'קרוב מ-' במקום 'קרוב ל-'; והסיבה לכך היא כפי הנראה שהחיבור שעל פיו חיבר הרמב"ם פרקים אלו נכתב בלשון ערבי וכן העיד רבינו בסוף פי"ז]. נמצא שמיד אחר השלמת פירוש המשניות התחיל בכתיבת הטיטוט לחיבורו, שבין הראשונות שבהן היו הלכות קידוש החודש [החטיבה הראשונה], ולכן תפס שם לדוגמא את שנת ד'תתק"ל. בשנת ד'תתקל"ז השלים את עריכת הנוסח הראשון של החיבור, ולכן בהלכות שמיטה ויובל מזכיר את מנין השנה הקרובה לה, ד'תתקל"ו, וכן מזכיר את החיבור בשנת ד'תתקל"ז באיגרתו לתלמידי רבי אפרים. וכיון שבשנה זו הגיה את כל חיבורו בהשלמתו לנוסח מהדו"ק, לא כתב בהלכות קידוש החודש על שנת ד'תתק"ל את הלשון 'שנה זו'. בסיום כתיבת המהדורה הראשונה כתב הרמב"ם את ההקדמה, ולכן הזכיר בה את שנת ד'תתקל"ז, אף על פי שהיא מדברת על כתיבת ההלכות בלשון עתיד. בשנה שלאחריה התחיל הרמב"ם בכתיבת המהדורה השנייה, שבה הוסיף בהלכות קידוש החודש גם את הפרקים האחרונים.

גוים ויהודים בהם, חשוב ובלתי חשוב, ושופטים ושוטרים ואוהבים ושונאים ערב רב ידעו את עת שובי. ארד מעל הבהמה, וארחץ ידי ואצא אליהם לפייסם ולרצות ולחלות פניהם, כדי למחול על כבודם להמתין אותי עד כדי אוכל אכילת ארעי והיא מעת לעת. ואצא לרפאותם ולכתוב להם פתקאות ונוסחאות רפואות חליהם, לא יסור הנכנס והיוצא עד הלילה, ולפעמים –באמונת התורה– עד סוף שתי שעות מן הלילה או יותר ואצום ואדבר עמהם. ואני שוכב פרקדן מרוב העיפות ויכנס הלילה ואני בתכלית החולשה לא אוכל לדבר.

סוף דבר לא יוכל אחד מיישראל לדבר לי או להתחבר ולהתבודד עמי זולת יום השבת, אז יבואו כל הקהל או רובם אחר התפילה, אנהיג החיבור במה שיעשה כל השבוע.

ל. כלשון הרמב"ם בתשובותיו (תשובה מט): 'וכמה טרחתי יומם ולילה כמו עשר שנים רצופות בקיבוץ חיבור זה'. בשנת ד'תתקל"ז כבר היתה מונחת לפני הרמב"ם לכל הפחות מהדו"ק של חיבורו, כפי שעולה מאיגרתו לתלמידי רבי אפרים, ונמצא שעם סיום כתיבת פירוש המשניות בשנת ד'תתקכ"ח התחיל הרמב"ם בכתיבת משנה תורה כמעט עשר שנים ברציפות, עד שנת ד'תתקל"ז שבה השלים את החיבור (ראה הקדמת המהדיר לאיגרת לתלמידי רבי אפרים, איגרות הרמב"ם עמ' קצה-רג).

וימת משה

בהיות רבינו כבר שבעים שנה, בא בימים מלאים בתורה ומעשים, קרבו ימיו להסתלק מן העולם. ברשימה שהעלה על הכתב רבי דוד הנגיד, נכדו של הרמב"ם^{לא}, נאמר שהרמב"ם 'נפטר מן העולם הזה וזכה לחיי העולם הבא בשנת א'תקי"ו לשטרות בליל שני בשבת יום עשרים לחודש טבת'. וכן כתב התשב"ץ^(ח"א סי' עב), ש'נפטר בשנת א'תקי"ו בחודש טבת במצרים ונקבר בטבריה'. שנה זו היא שנת ד'תתקס"ה^{לב}. ויש אומרים שנפטר בשנת א'תקי"ז לשטרות^{לג}, ובכתב יד אחד של ספר הקבלה לראב"ד^{לד} שנכתב בפרובנס נאמר שהרמב"ם נפטר בשנת ד'תתקס"ז.

אבל כבד ירד על כל כלל ישראל בהלקח מאיתם מורה דרכים ומאיר נתיבותם בהלכה ובהנהגה, ויגדלו האבל והמספד בירושלים ובארצות הגולה. שלושה ימי אבל נקבעו במצרים וביכו אחריו יהודים עם מצרים יחדיו. לאחר שבעה ימים הגיעה השמועה לאלכסנדריה וביום השמיני הגיעה לירושלים, ובירושלים קראו צום ועצרה וקרא החזן תוכחות 'אם בחוקותי' (ויקרא כו, ג) והמפטיר קרא 'ויהי דבר שמואל אל כל ישראל' (שמואל א' ד, א - כב) וסיים 'כי נלקח ארון האלהים' ^{לה}. ויש אומרים שהפטירו בנביא 'משה עבדי מת' (יהושע א, ב) ^{לו}. קינות על פטירתו נכתבו על ידי גדולי ישראל בדורותיו, קינה ארוכה במיוחד נכתבה על ידי הרמ"ה, בה מבכה רבות על פטירת רבינו ומביע געגועים עזים לרבינו ולתורתו ^{לי}.

לא. הובאה בהערה לעיל בענין תאריך לידתו של הרמב"ם.
לב. התשב"ץ כתב ששני חייו היו שבעים שנה, ודבריו הם לפי דרכו שהרמב"ם נולד בשנת ד'תתצ"ה. שנת ד'תתקס"ה נזכרת גם בספר תחכמוני לר"י אלחריזי (שער ג), ספר יוחסין, הקדמת המאירי לאבות, ובכתובת שעל קינת הרמ"ה דלהלן.

לג. בסדר הדורות לרבי סעדיה אבן דנאן כתב: 'נפטר לחיי עולם בצוען מצרים ליל ששי בשבת י"ח מכסלו שנת אתקי"ז לשטרות, שהיא שנת תתקס"ד לבריאה, והיו שנותיו ע"ב שנה

לד. כ"י נ"י בהמ"ל אדלר 2237, דף 224ב.

לה. לשון ספר יוחסין (מאמר חמישי דורות אחרונים).

לו. אבודרהם סדר ההפטרות.

לז. נצרף כאן כמה בתים מקינת הרמ"ה שהובאה בסוף אגרותיו [ומיוסד עפ"י שתי תנועות ויתד ושתי תנועות ויתד ושלשה תנועות]:

בסדר הדורות לרבי סעדיה אבן דנאן כתב: 'נפטר לחיי עולם בצוען מצרים ליל ששי בשבת י"ח מכסלו שנת אתקי"ז לשטרות, שהיא שנת תתקס"ד לבריאה, והיו שנותיו ע"ב שנה

קודם פטירתו ציווה רבינו לבנו רבי אברהם שיקברוהו בארץ ישראל בזה"ל: ושכבתי עם אבותי זו היא גניזת הנפש, וקברתני בביתך כדי שתזכרוני כל שעה, עד שתשאני לארץ ישראל^ל. ואכן לא הועלה ארונו של רבינו מיד לאחר פטירתו אלא נקבר לזמן מה במצרים, ולאחר זמן העלהו בנו רבי אברהם ולירושלים.

אודות מסע הלוויתו לארץ ישראל כתב בספר יוחסין וז"ל: ואחר ימים העלוהו לארץ ישראל ופגעו לסטים בהם, וברחו העולים והניחו הארון שם, והלסטים בראותם כי ברחו רצו להשליך הארון בים ולא יכלו להקים מן הארץ, והיו יותר משלשים איש, וכיון שראו כך אמרו איש אלהים קדוש הוא, והלכו והבטיחו את היהודים שיוליכוהו למחוז חפצם, והם גם כן ליוו אותו. ונקבר בטבריה, ויש אומרים שנקבר בין האבות בחברון^{לט}. על מצבתו נחרט 'פה טמון רבי משה בן מיימון מבחר האנושי'^מ.

יהגו בתורתך ויום יום ילקטו
משנה תעודות שם כְּזָהָב יִשְׁקוּ

• •

מי יתגני כְּדָרוֹר אֶעֱוֹף אֲלֵי
קָבְרוֹ וְיַעֲיִנִי לְדַמְעוֹת יִשְׁרָקוּ

אֶשְׁקָה בְּדַמְעוֹתַי גִּפְרוֹ כְּאֶשֶׁר
פִּלְגִי תַעֲוִדוֹתָיו לְבָבִי שׁוֹקֵקוּ

או אֶשְׁחַקָּה אֲבָנֵי זָמַן כִּם כְּאֶשֶׁר
מִימֵי תְּלֻאוֹתָיו אֲבָנִים שֶׁחֲקוּ...

לח. סדר הדורות (תתקכ"ז). גם חכם מסופרי אוה"ע מזמנו של הרמב"ם, בשם אלקיפטי, כתב: והקדים לבקש מיורשיו שישאווהו כאשר תצא רוחו אל ימת טבריה ויקברוהו שם, למה שיש בה מקברי בני ישראל וגדוליהם בתורה, ונעשה בו זה.

לט. אגדה נוספת הנקשרת בהעלאת רבינו ממצרים לארץ הקודש מובאת בספר עדות ביהוסף (להרב יוסף סופר הוצאת דרום ירושלים תרצ"ג עמ' 35), בה מביא תיאור שתיאורו לו חכמי טבריה [בשנים תקכ-תקכב] את העלאת ארונו של רבינו לטבריה וז"ל: כמה שנים לפני מותו [של הרמב"ם] הוא היה מתאווה לילך לארץ ישראל,

נְבִלִי דַמְעוֹת מַעֲרֹף יִתְאַפְּקוּ
כִּי גַחְלִי אֶשׁ בְּקִרְבִּים נִשְׁקוּ

מֶה תִשְׁאַלֵּנִי לָכֶם רְבִיבִים מִמְּקוֹר
לְבִי וּמִוֶּרְשָׁיו כְּתִפֶּת דִּלְקוּ

דֵּי לְלִבָּבוֹת דֵּי לְכַבּוֹת מוֹקְדֵי
לָכֶם וְאֵיךְ מִים עֲלִיָּהֶם יִצְקוּ

מֶה לְלִבָּבוֹת נוֹאֲשׁוּ עוֹד מִמְּצוֹא
מִרְפֵּא וְרוּחוֹתֶם בְּקִרְבָּם נִבְקוּ

נָא שְׁאַלֵּנִי אִם תּוֹלְדוֹת יוֹם פָּגְעוּ
בָּהֶם וּמִשׁוֹד הַזָּמַן יִאֲנָקוּ

או בְּעֵרָה כִּם אֶשׁ כְּתִבְעֵרָה אֶהָהּ
כִּי נִאֲסַף מִשָּׁה וְאֵל מִי יִצְעָקוּ

**מי זה יְכַבֵּה מוֹקְדֵי תוֹגוֹת וּמִי
יוֹצִיא אֲסִירִים מוֹסְרָהֶם חֲזָקוּ**

**מי יַעֲבִירֵנוּ בְּיָבֻשָׁה בְּתוֹךְ
יְמֵי מַלְיָצוֹת מִתְּהוֹמוֹת עֲמָקוּ**

**מי זה אֲשֶׁר יִבְקַע בְּצָרִים נַחְלֵי
חֲכָמוֹת וּמִי מְרֵה בְּיַד מִי יִמְתָּקוּ**

• •

עוֹרָה רָאָה חֲכָמֵי זָמַן יַחַד גַּלִּי
דִּלְתִּי תְּבוֹנָתְךָ כְּדָלִים דִּפְקוּ

רבי אברהם בן הרמב"ם

כנן שלושים היה הרמב"ם כשהגיע למצרים, ובאותה עת נשא אשה ^{כ"א}. על פי הנראה מאגרת ששלח לתלמידו ר' יוסף ב"ר יהודה אבן עקנין, היתה לרבינו בת שנפטרה בצעירותה, ועליה כתב: 'כבר הודעתך שנפטרה הבת הקטנה ה' יתעלה ישים מיתתה כפרתה' ^{כ"ב}. בערך בשנת ד"א תתקמ"ו, אחר כעשרים שנה מעת בואו למצרים, נולד לו בנו יחידו רבי אברהם ^{כ"ג}.

הרמב"ם העריך מאוד את בנו וצפה לו עוד מצעירותו עתיד של גדול בישראל, וכפי שכתב באגרת לר' יוסף ב"ר יהודה ^{כ"ד}, וז"ל: ואמנם מעיני בעיניי העולם הזה אין לי נחמה זולתי בשני דברים, כשאסתכל ואעין במה שאעין, ושזה בני אברהם ה' יתעלה נתן לו חן וברכה מברכת מי שנקרא על שמו ^{כ"ה}, ומי שהאמין בשמו והאמין בנתינתו, הוא יאמין ויאריך חייו ושנותיו כי הוא ענו ושפל שבאנשים, מצורף אל זה טוב מידותיו, והוא בעל שכל דק וטבע נאה, ויהיה לו בעזרת ה' שם בגדולים בלא ספק. אשאל מה' יתעלה שישגיח עליו וישלים עליו חסדיו.

ואכן, כברכתו של הרמב"ם 'ויהיה לו שם בגדולים בלא ספק', זכה רבי אברהם להיות המשך מפואר לשלשלת הדורות לבית מימון, ועם פטירתו של רבינו בהיותו בן תשע עשרה שנים בלבד נתמנה כממשיך דרכו של אביו, במשרת

מ. סדר הדורות (תתקכז). והמלך לא הניח אותו לילך. כשבא יום פקודתו

מא. כמובא בהערה לעיל. למות קרא לתלמידים שלו וצוה להם קודם

מב. אגרות הרמב"ם (לפסיה עמ' 31). מותו, תיכף מיד שמת יקחו גמל אחד ובראשונה

מג. עדות לכך שרבי אברהם היה בנו יחידו של רבינו אנו מוצאים בלשון שאלה לרבינו (קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו בלאו שאלה קכו) וזה לשון השואל 'ויחיה חמודו **יחידו** ידידו ויזכהו לתורתו ולחכמתו ולמעלתו ולגדולתו ויראהו בו כל מחמדו וחפצו ותאוותו.

מד. מהד' שילת עמ' תכד. עיר טבריה ועמד במקום אחד סמוך לר' יוחנן

מה. ככל הנראה כוונתו שנראה על שם אברהם אבינו שכתוב עליו 'ונברכו בך כל משפחות האדמה' (בראשית יב, ג). בן זכאי ולא רצה לזוז משם. וכיון שראו תלמידיו הנס הגדול הזה, לקחו אותו מן הגמל וקברו אותו שם. ממצרים עד טבריה רחוק הרבה מאד רק שהיתה להם קפיצת הדרך.

הנגידות לכל הישוב היהודי במצרים, ולא הוכרע דבר בכל ענייני יהדות מצרים ללא ידיעתו והסכמתו. אף גדולי דורו הכירו בגדלותו העצומה כפי שאנו מוצאים בכתביהם את יחסם אליו כאחד ומיוחד בדורו¹⁰.

תלמיד מובהק לאביו היה, ועל אף שבעת פטירת אביו היה רבי אברהם אך ורק בן תשע עשרה שנה קיבל את רוב תורתו ממנו, ואף מזכירו במקומות רבים בכתביו¹¹. מלבד זאת היה בדורו הכתובת לבירור תורת הרמב"ם. שאלות רבות הופנו אליו מגדולי הדור על פסקי רבינו, והוא תירצן והעמידן על האמת¹². מלחמת השם בגיבורים נלחם רבי אברהם למען אביו, והשיב בעוז ובתקיפות נגד כל המתנגדים לספריו של רבינו¹³, וכפי שיבואר בהרחבה להלן. מהר"ם אלשקר

מט. עדות למלחמתו התקיפה של רבי אברהם להגנה על כתבי רבינו עוד בחייו, אנו מוצאים כבר בכתבי הרמב"ם באגרת ששלח לתלמידו רבי יסף ב"ר יהודה אבן ועקנין על ההתנגדות לספרו משנה תורה, וז"ל: אבל מידותי עתה אינן כמידות הבן הנחמד, השם יחייהו. וזה כי אני היום, שבח לאל יתעלה, כבר הכניעוני השנים והמקרים, מצורף אל זה מה שיחייבות העיון השכלי והחכמות האמתיות, ועוד כי אני מוחל על כבודי ומוותר על עלבונני הרבה. והבן, השם יחייהו, לא יוכל על זה, ולא יסבול כל אותם היגונו לפי רתיחת מזג המיית הבחרות. ובהמשך הדברים לאחר שמבאר את העקרונות שהנחו אותו בכתובת הספר ואת סיבת המשיגים על הספר, מצדיק רבינו את בנו רבי אברהם על שקם בתקיפות נגד המתנגדים לספר וז"ל: ואני לא אנצח לעצמי, כי כבוד נפשי ומעלת מדותי אצלי יותר כבוד משאנצח הכסילים בלשוני ובדיבורי. והאי צורבא מרבנן קודש אבריק הוא תבע יקריה. אבל הבן, השם יחייהו **הדין עימו שיתקנא בזה שאני אביו ורבו ואינו יכול לסבול העלבון.**

אף שרבי אברהם נלחם בכל כוחותיו למען כבוד אביו בחייו, אחר פטירת אביו קיבל על עצמו דרכי אביו ונהג עם מתנגדי אביו באותה דרך בה נהג אביו בסובלנות וברחמים, וכפי

מו. ראה בתשובת הרמב"ן לחכמי צרפת (אגרת קנאות לפסיה עמ' 10) בעניין ספר מורה הנבוכים, שכתב על רבי אברהם וז"ל: 'הארז האדיר אשר בין עבותים צמרתו זרע קודש מצבתו'. ובספר תחכמוני לרבי יהודה אלחריזי בן דורו של רבי אברהם כתב 'קטון בשניו גדול בעניניו, צעיר לימים מסכל חכמים. ובספר יוחסין (מאמר חמישי דורות אחרונים) כתב עליו 'החסיד העניו המאושר בכל עניניו'.

מז. ראה בשו"ת ברכת אברהם (הלכות יו"ט פ"א) כתב וז"ל: 'כן שמענו אותו אנחנו ורבים בבית המדרש מפי אבא זצ"ל כמה פעמים ודברים של טעם הם'. ובמקום אחר כתב (שם הלכות חו"מ פ"ד) 'כמה זמן נתקשת לי קושיא זו בחיי אבא מארי ז"ל עד שפירש לי טעמא מסברא'. וכך רואים בהרבה מקומות בפירושו על התורה והמספיק לעובדי ה', ואי אפשר לפורטם כי רבים הם.

מח. פעמים רבות אנו מוצאים בספריו שכתב כגון זה: ושהקשית על פירוש אבא מארי ז"ל וכו', קושיא יפה היא אבל כד מעיינית בדבריו זצ"ל משכחת לה מים עמוקים עצה בלב איש ואיש תבונות ידלנה (שו"ת ברכת אברהם הלכות ברכות פ"א). ועוד שם (סוכה ולולב פ"ה) הלכך אין על אבא מארי ז"ל קושיא וכו'.

כתב עליו (שו"ת סי' צו), ש'ידוע שכל דבריו מדברי אביו ז"ל, ולכן לדבריו בהלכה יש חשיבות רבה לבירור דעת אביו הרמב"ם באותן הלכות.

ברא כרעא דאבוה היה רבי אברהם אף בחכמת הרפואה, ואף הוא כאביו שימש כרופא האיש של מושל מצרים, ואף ניהל את בית החולים הכללי בקהיר¹. כאביו גם הוא נאלץ לחלק את סדר יומו בעמוס בין השירות לרפואת המלך וביתו לבין הנהגת העם וכתובת ספריו, וכפי שמעיד על עצמו בתשובה לטענה מדוע אינו עושה מספיק במלחמתו למען כבוד אביו: ואומר אהה אדוני, הכלה אתה עושה את שארית זמני. הלא מקצתו לקוח לעבודת גויי הארצות, ומקצתו משועבד לניהול כרם השם צבאות ומעט ממנו נשאר לספרים אשר נתתי ידי בחיבורים ולפירושים אשר התחלתי בבאורם. ואם לזה הענין אתה נותן אותי, מתי אעשה גם אנוכי לביתי?²

ספרי רבי אברהם וחיבוריו

חיבורים רבים כתב רבי אברהם בנושאים שונים, שלושה מחיבורים הוקדשו למלחמה הקדושה נגד המשיגים על ספריו של רבינו ואלו הם: א. מלחמות ה', בספר בא מוכיח רבינו את השקפותיו של רבינו בענייני אמונה ודעות, וכפי שמאריך בפתיחתו לספר זה לתאר את השלשלות המחלוקת על הספר מורה הנבוכים, ולכך הקדיש ספר שלם להצדיק דברי אביו ולהכחות שיני החולקים. ב. ברכת אברהם, בו הוא משיב על שורה של השגות של רבי דניאל הבבלי מגדולי

אדין אותו לכבודי ולא לכבוד בית אבא זלה"ה, שמא יהא בדבר חילול השי"ת.

ג. כבוד רב רחשו לו גם הנכרים שבאו בקרבתו, גדול רופאי ערב וסופר תולדות הספרות הערבית 'אבן אבי עציבה' שניהל יחד עם רבינו את בית החולים הגדול בקהיר כותב עליו בספרו: רופא מהולל מלומד באומנות הרפואה ומציון בה, רופא אלכאמל ומנהל בית החולים אשר בקאירא, הוא גבה קומה ודל בשר בעל שכל שנון, נעים בתלכותיו ובעל מזג טוב (הובא בספר תולדות רבינו אברהם המיימוני עמ' 22).

נא. פתיחה לספר ברכת אברהם.

שכתב בהקדמה לספרו מלחמות ה' וז"ל: בא אלי השליח... ועימו כתבים כתוב בהם שדניאל [תלמיד ר' שמואל בן עלי ראש ישיבת בבל] הנזכר חיבר פירוש לספר קהלת, וניכר מדבריו שהרים לשונו בצדיק אבא מארי זצ"ל וגם בגאונים הראשונים ז"ל. אבל בדבריו הוא כמורה חיצונית לשונו לתומו, לא זכר אדם בשמו. וביקשו ממני הרב ר' יוסף הנזכר [הוא ר' יוסף בן רבי יהודה תלמיד רבינו] ואחרים עמו, שאנדה אותו בשם ואחרימו. ולכבוד הצדיק אבא מארי זצ"ל משכתי ידי ממנו, והשבתי להם כי אני כבעל דינו והוא כשונא לנו, ולא

מתנגדי רבינו על ספר משנה תורה. ג. 'מעשה ניסים' בו משיב רבינו על קושיותיו של רבי דניאל הבבלי על ספר המצוות ופורקן אחת לאחת.

בנוסף חיבור רבי אברהם ספר בדעות והשקפות בשם 'המספיק לעובדי השם'. רבי אברהם כתב את חיבורו בערבית, והחיבור כלל לפחות ארבעה חלקים, שכל אחד מהם מחולק למדורים שונים.

רוב הספר אבד מאיתנו, ומלבד קטעים ספורים מהם אנו יכולים להסיק על אופי חלקי הספר, יש בידינו רק שתי חטיבות שנדפסו, ועוד חלקים וקטעים קטנים^{נב}. באחת מאיגרותיו תיאר רבי אברהם בן הרמב"ם את הספר: אבל חיבור אחד בלשון קדר וישמעאל חיברתיו, ועל יסודי היראה והאהבה בניתיו, ומספיק לעובדי השם קראתיו, עזרני השם והשלמתי חבורו, ודקדקתי והעתקתי רובו, ונעתק לארצות רחוקות מקצתו.

ככל הנראה החלק הראשון עוסק בחשיבות לימוד התורה, הלכות שבת ויום טוב ועוד, אולם חלק זה לא הגיע לידינו, ועד היום נחשב אבוד לחלוטין. החלק השני עוסק בענייני עבודת ה', תפילה, תפילין, מזוזה, ציצית, נדרים והרחקה משקר. החלק השלישי עוסק בענייני בן אדם לחברו, כגון דיני ממונות, צדקה ונישואים. החלק האחרון עוסק בענייני החסיד הרוצה לעשות מעבר לחובותיו הבסיסיות וחפץ בקרבה לה'.

כמו כן הריץ תשובות רבות בהלכה בכל חלקי בתורה, בהלכה ובאגדה, בביאור התלמוד ובביאור המקרא, יישוב לתורת רבינו ולתורת שאר הקדמונים, וכן

נב. כדלהלן:

ד. קטעים העוסקים בעניין הדבקות, זוהו ותורגמו ע"י י' פנטון, 'תורת הדבקות במשנתו של ר' אברהם בן הרמב"ם: קטעים מתוך החלק האבוד של "המספיק לעובדי השם"', דעת 50-52 (תשסג), עמ' 107-119.

ה. קטע העוסק בהלכות השבת אבידה, תורגם ע"י ר' נסים סבתו, פורסם בקובץ מברכת משה, א (תשע"ב), עמ' 3-11.

ו. פרק העוסק במלאכת הוצאה מתוך החלק העוסק בהלכות שבת, תורגם ע"י ר' יהודה זייבלד, פורסם בספר גנוזות הרמב"ם ובית מדרשו – שבת ועירובין, ירושלים תשפ"ב.

א. המדור השני מתוך החלק השני, העוסק בעיקר בהלכות תפילה וברכות, תורגם ע"י נסים דנה ופורסם בהוצאת בר אילן, ר"ג תשמ"ט.

ב. המדור השני מתוך החלק הרביעי, עוסק בענייני החסיד הרוצה לעשות מעבר לחובותיו הבסיסיות, תורגם ע"י ר' יוסף דורי ללה"ק ופורסם ע"י ר' דוד ששון, ירושלים תשכ"ה; ושוב, בשיפורי תרגום, ע"י הוצאת פלדהיים, ירושלים תשס"ח.

ג. הלכות צדקה ומעשר כספים, תורגמו ע"י ר' נסים סבתו ופורסמו בכת"ע מעליות, כה (אלול תשס"ה), עמ' 22-30.

תשובות בענייני אמונה ודעות, בנוסף מעיד רבי אברהם בכתביו שהתחיל לחבר ביאור על התלמוד שאינו בידינו כיום, וביאור על התורה, מתוכו הודפס הפירוש על חומשים בראשית ושמות²³, וביאור על ספר משנה תורה שגם הוא אינו בידינו כיום.

אולם לא האריך ימים רבים ובהיותו אך ורק בן חמישים ואחד שנים ומחצה נפטר לחיי עד ביום י"ח כסלו שנת תתקצ"ח.

בהגדה שלפנינו הובאו ליקוטים מדברי רבי אברהם בספרו המספיק לעובדי ה' ובפירושו לתורה.

רבי חננאל בר שמואל הדיין

רבינו חננאל בר שמואל, נולד סמוך לשנת ד'תתקל"ה ונפטר בערך בשנת ה'. היה אב בית דין בשני האחרונות של רבי אברהם בן הרמב"ם ובשנים הראשונות של נגידות בנו רבי דוד, ולכן מכונה "הדיין". חיבר פירושים לתורה, לכמה ממסכתות הש"ס ולרמב"ם. מפירושו על הש"ס נדפסו החיבורים למסכתות עירובין וקידושין, וקצת עמ"ס שבת. מפירושו לתורה שנכתב בלשון ערבי נשמרו קטעים רבים בגוף כתב ידו וטרם נדפסו. חלק מפירושו לרמב"ם נדפס בספר "גנוזות הרמב"ם ובית מדרשו – שבת ועירובין".

רבי חננאל היה תלמידו המובהק של הרמב"ם וגם בא עמו בקשרי חיתון – בתו נישאה לרבי אברהם בן הרמב"ם. חיבוריו על הרי"ף שנדפסו על מסכתות עירובין וקידושין בנויים על תורתו של הרמב"ם בפירוש ובסתם. חיבוריו למסכתות הש"ס היו למראה עיני הרב החיד"א, המזכירם בשם הגדולים (מערכת גדולים אות ח סי' נב), ואף הביא מהם בספרו ברכי יוסף (או"ח סי' רכה בשו"ב אות ב).

בפירושו לתורה, בפרשת כי תבא, מבאר רבי חננאל את פסוקי וידוי ביכורים על פי דרכו של בעל ההגדה, ומוסיף לדבריו ביאורים מדיליה. ביאורו השתמר בגוף כי"ק בגניזת קהיר²⁴, ושילבנו את דבריו בפירוש ההגדה, דבר דבור על אופניו.

נג. מהדורה ראשונה לונדון תשי"ח, ע"י ר"א ע"י ר"מ מימון. נד. קיימברידג' T-S Ar.1a.85 ו-T-S Ar.1a.90. ויזנברג. מהדורה חדשה ליקווד תש"פ-תשפ"א.

רבי דוד ב"ר אברהם הנגיד

דורות מפוארים של רבנים ונגידים המשיכו את משפחת מיימוני, שני בנים היו לו לרבי אברהם: רבינו דוד ורבינו עובדיה, רבי דוד נקרא על שם אחי הרמב"ם רבי דוד שטבע בים והיה קשור לרמב"ם בקשר נפשי עמוק.

רבי דוד המשיך את אביו במשרת הנגידות, ועם פטירת אביו בהיותו בן חמש עשרה שנים בלבד נתמנה לנגיד על יהדות מצרים. במשך שנים רבות נשא במשרת הנגידות, ואף המשיך את תפקיד אביו כרופא המלך^{נא}. חכם וחסיד גדול היה והוערך על ידי גדולי דורו ובראשם הרשב"א שכתב עליו במכתב חריף ששלח לאחד ממתנגדי הרמב"ם: ומי לא ירקח כמוהו לא יוכל עשוהו, **ואין בכל בית הרב והנגיד בן בנו, חכים ואהוב ובעל ברית כמוני**, וצא ושאל לעוברי ימים ויגידו לך

(מנחת קנאות מכתב מ).

כאביו המשיך רבי דוד במלחמת הקודש למען ספרי רבינו הרמב"ם, בימיו התנהל פולמוס כבד וחריף נגד ספר מורה הנבוכים ונגד ספר דעות ב"יד החזקה". המתנגדים לספרי רבינו הטילו חרם על כל הלומדים בספריו. רבי דוד יחד עם גדולי דורו הטילו חרם נגדי נגד כל מתנגדי ספרי הרמב"ם ובכך השתיקו את מתנגדיו^{נב}.

רבי דוד חיבר אף הוא ביאור על התורה הנודע בשם 'מדרש דוד' והוא פירוש על התורה, הגדה של פסח וההפטרות, וכן פירוש על פרקי אבות.

בהגדה שלפנינו הובאו ליקוטים מדברי רבי דוד במדרשו לאגדה ושאר מדרשיו. בכמה מקומות תוקנו השמטות ושופר לשון התרגום על פי המקור, כתב יד שטרסבורג 4033.

בנו הנוסף של רבינו רבי עובדיה לא שימש בנגידות ונודע אף הוא כצדיק וחסיד. חיבר ספר על משלי וקהלת ועל התלמוד.

ושמאי ויצאו מים קרים ואז החרים למלשינים, וביום ההוא מתו ת"ק מלשינים בארץ מצרים, ולשני חדשים להלן נשיהם ובניהם נעקרו מן העולם.

נא. מבוא לקובץ מטמוני מסתרים (חיים בראדי, קרקא תרנ"ד).

נו. עדות מפליאה לגדלותו של רבי דוד אנו מוצאים בספר 'יוחסין' (מאמר חמישי דורות אחרונים) וז"ל: והיה הנגיד ר' דוד מתפלל במערת הלל

דור רביעי וחמישי

בניו של רבי דוד הנגיד – דור רביעי לרבינו הרמב"ם פיארו אף הם את משפחת מיימוני בגדלותם בתורה וצדקות. שני בנים מפורסמים היו לו כמובא בספר יוחסין^נ, רבי אברהם הנגיד ורבי שלמה, בנוסף היו לו שני בנים נוספים רבי יצחק ורבי יעקב. רבי אברהם היה ממשיכו של אביו במשרת הנגידות, ונודע במעשה שהחזיר קבוצה שלמה מכת הקראים לדת ישראל^{נח}.

בנו של רבי אברהם הנגיד היה רבי יהושע הנגיד. רבי יהושע ניהל את ענייני הקהילה במצרים ואף שימש כדיין ומורה דרך, בנוסף יש מציינים שגם הוא כאבותיו היה בקיא בחכמת הרפואה^{נט}. תשובות רבות שלח רבי יהושע לשואלים רבים ובפרט לאנשי תימן, כאבותיו, גם הוא עסק רבות בביאור ופירוש תורת זקנו הגדול הרמב"ם^ס. חשיבות יתרה יש בגרסאות של הרמב"ם המובאות בשו"ת רבי יהושע הנגיד, כיון שככל הנראה היה בידי ספר מוגה של הרמב"ם, ונוסחתו היתה המדויקת ביותר, וכן שניתן לקבוע על פי תשובותיו בכמה מקומות מה היא הנוסחה האמתית ברמב"ם. בידינו מצוי ספר ובו חלק מתשובות מרבי יהושע. אף מרן רבי יוסף קארו בספרו כסף משנה מזכיר את רבי יהושע^{סא}.

נז. מאמר חמישי. וראה באגרת ששלח ר' יוסף בן רבי תנחום הירושלמי לרבי דוד, בה כתב על בני רבי דוד וז"ל: חמודיו השרים היקרים והחכמים הנאדרים אוספי המהללים שני המאורות הגדולים, בראשם כבוד גדולת קדושת מורינו ורבינו אברהם איש חמודות וארון התעודות הבוחר בחסידות העודה מהדרה הנזר והעדות רב הפעלים וכו', ואחיו רבי שלמה יתמיד האל שלומו נצר השררה וחוטף התפארה, אשר מטעי התבונה בליבו נטע ומפרי עץ הדעת אכל ושבע, ובשכלו אל עץ החיים נגע וכו'.

נח. ראה בספר כפתור ופרח (פ"ה) וז"ל: אלא שרבים מהם מתיידיים תמיד, וכמעשה שאירע סוף מחזור רס"ז מקהל גדול מהם שהתייחדו

נט. ראה הקדמה לשו"ת רבי יהושע הנגיד (ירושלים תשמ"ט).

ס. וכפי שנכתב בפתח ספר תשובות רבי יהושע הנגיד על ידי המלקטים: ואלה השאלות שהציעו אותן אנשי עדן [שבתימן] לרבינו יהושע ביר' אברהם הנגיד ביר' דוד הנגיד ביר' אברהם החסיד ביר' משה הגאון ביר' מיימון הרב המובהק הפטיש החזק מאור ישראל וגאוניהם עטרת החכמים ותפארה להם וכו' ביניהן מחיבור ר' משה.

סא. ראה כסף משנה (הלכות איסורי ביאה פ"ז הי"ד).

רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד

רבי דוד בן רבי יהושע הנגיד, היה דור שישי לרמב"ם^{סב} ואחרון צאצאיו שכיהן בנגידות מצרים. נולד בערך בשנת ה'צ"ה, ונפטר אחרי שנת ה'קע"ה, קרוב לסוף תקופת הראשונים. רבי דוד המשיך את שלשלת אבותיו במצרים, אבל מסיבות שונות עזב את מצרים בשנת ה'קל"ה^{סג}, ובסוף ימיו עבר להתגורר בחלב, היא ארם צובא שבסוריה.

לא רק בכהונתו כנגיד לעמו במצרים, אלא גם במגוריו בסוריה המשיך רבי דוד כאבותיו לפעול להרמת קרן ישראל מול השלטונות והושיעם בעת צרה. וכפי שכותב עליו אחד מאנשי דורו בקולופון כ"י: אדונינו נגידנו נסיכנו הודינו והדרינו, שמש זמנינו גביר מקהלותינו, מחמד נפשינו אור עינינו ועטרת ראשינו, אור העולם ומלאו ממזרח שמש עד מבואו, מורינו ורבינו דוד האהוב, הידיד, הצדיק, החסיד, מגיד הנגידים וגדול ליהודים מרדכי הזמן וצנצנת המן, חכם עם לא אלמן, אשר סיכל בחכמתו כל ערמן, אב המשרה ראש ישיבה של תורה, ירום הודו מעלה, יגדל כבודו סלה^{סד}.

רבי דוד חיבר חיבורים רבים, ביניהם מורה הפרישות ומדריך הפשיטות (הוצאת מק"צ, ירושלים תשמ"ז). גליונותיו להלכות שבת ועירובין פורסמו בספר "גנוזות הרמב"ם ובית מדרשו – שבת ועירובין" (ירושלים תשפ"ב). בעז"ה בקרוב יראו אור על ידי המכון, פירושו לסדר התפילה של הרמב"ם, ותרגום חדש לספרו "מורה הפרישות ומדריך הפשיטות".

בסוריה היה בעל ספריה גדולה, ועודד גם מחברים אחרים לכתוב ספרים, ביניהם רבי יוסף בן אליעזר טוב-עלם שכתב בעידודו את ספרו צפנת פענח המפענח את צפונות רבי אברהם אבן עזרא בפירושו לתנ"ך. בתקופה זו היה רבינו כפי הנראה בדמשק ולא בחאלב, כפי שנראה מריהטת דברי רבי יוסף בן אליעזר,

^{סב} נשלם ... שנת א'תרפ"ו לשטרות [=ה'קל"ה] ... במדינת צובה ... וכתב ... צדקה בר עובדיה רי"ת ... [בשביל] דוד ... נכד ... אברהם המחבר הספר הזה בירבינו מימון".

^{סג} מובא בפירוש רבי אברהם בן הרמב"ם על בראשית שמות (הוצאת לונדון תשי"ח).

^{סב} ר' דוד ב"ר יהושע הנגיד, ב"ר אברהם השני הנגיד, ב"ר דוד הנגיד, בן רבי אברהם בן הרמב"ם.

^{סג} בשנת קל"ה כבר היה באר"צ, כפי שעולה מקולופון פירוש רבי אברהם בן הרמב"ם לתורה, כ"י הבודליאנה באוקספורד הונט. 166:

בהקדמתו לספר צפנת פענח: "ובעבור קורות הזמן ירוד ירדתי עד דמשק ראש ארם, ונקראו נקראתי לפני הנגיד הגדול ר' דוד יר"ה בן ר' יהושע הנגיד...".

מלבד חיבורים אלו חיבר רבי דוד חיבורים נוספים שעודם בכתבי יד, ושניים מהם הם פירושים לתורה. פירוש אחד נכתב בערבית, וסגנונו הותאם לקהל הרחב למשכו בדברי אגדה, ושמו "יקר חמדה". הפירוש השני נכתב בלשון הקודש, והוא נקרא כליל היופי, ונשמר בכמה כתבי יד^{סו}. רבינו כתב בהקדמתו דברים המלמדים הן על המקורות שעמדו לפניו ומובאים גם בחיבור שלפנינו, והן על מגמתו בחיבורו הזה, ואלו דבריו^{סז}:

..לא שתכל הפנינים ... האלה אותם ... במקום אחד ... אבל .. בספר האלהי שקראו מורה הנבוכים בפרקים רבים מפוזרים, וצוה [על השבת] פרק זה על זה על דרך נכונה כדי שנעמוד על [הכונה], וכבר באו אחריו שרים [רבים] ונכבדים [כר'] דוד קמחי ז"ל ור' משה בן נחמן ז"ל והדיין רבינו חננאל זקינינו הנזכר ... ור' צדוק המשכיל ז"ל ורבינו יעקב צקלי [ז"ל] ור' יעקב בעל ספר המלמד ז"ל ביארו לנו תורתנו מדבריו. וכאשר עמדתי על דבריו והבנתי קצת מהם כי יכלתי, נדבני לבי לקרבה גם אנכי אל המלאכה ולתת עלי היום ברכה להבין משל ומליצה, ולבאר מדבריו ע"ה [ב]ענייני תורתנו, וכן נבאר מדבריו קצת [המדרשים] לרז"ל על התורה, אשר כל אחת מהם מפז ומפנינים יקרה. לכן כאשר אמר ר' יעקב צקלי ז"ל^{סח} "והמעין באלו הדרישות על דרך פשטיהם תסתמר שער בשרו מהם ותקוץ נפשו בהם ויאמר לא מהם ולא מהמונם ולא מהמיהם ולא נגה בהם", וכ' "וכשיתבונן בהם המבין על דרך הנסתר ימצא בהם רמזים לסודות עמוקות מנופת צופים מתוקות נפלאות ונשגבות בחכמת האלה' ובסוד חשמל וערבות אשר חכמי המחקר כלו שנותם ימיהם וזמניהם להשיג אחת מהם ולא יכלו כמוהם". וכבר ביארתי קצת מדבריהם בקיבוצים שעשיתים על חיבור הרב המורה אשר קראתים אלתעאליק על ספר מורה הנבוכים. וכאשר אמר רבי יעקב ז"ל^{סח} "ומשם יתעורר האדם להכיר מפלאות תמים דעים וכי בחכמה עשה כל בראיו ויברך ברוך שחלק מחכמתו ליראיו, ואז ישכיל וידע כי אין בכל חכמי הגוים ובכל מלכותם כחכמי ישראל שהם

סו. כ"י פטרבורג Ever II A 69, דפים 115-114, מתחילת התורה עד אמצע פרק ב;
סז. ילקוט תלמוד תורה, בהקדמה.
סח. כ"י פטרבורג Ever II A 69, דפים 240/04, פירוש בראשית א, ג - א, שם 10/942, פירוש שמות ז, ה - ז, כ.

כרמון מלאים, ולהם לבדם גלה סודו אל עבדיו הנביאים, ומסיני קבלום ושמעום, לא עשה כן לכל גוי ומשפטים כל ידעום, וברוך שבראנו לכבודו ובחר בנו ויגדלינו, וכמה מעלות טובות למקום עלינו, כי גבר עלינו חסדו וצדקתו, אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו, תורת אמת ובעדי עדים הנחילה לנו מורשה, וישם כתר מלכות בראשה". וכבר חיברתי מדרש על התורה בלשון ערבי, וספר יקר חכמה^ט קראתיו, ומדברי הקדמונים והאחרונים לקטתיו, אבל רובו להמון העם שמתיו, כי למענם תקנתיו, לדרוש בו בכל יום שבת במנחה לעיניהם סדרתיו. והנה הואלתי לעשות פירוש על התורה בלשון הקדש כפי קוצר דעתי ומיעוט השגתי, ועל דברי הרב המורה צדק יסדתיו, ועל רמזי בן עזרא העמדתיו, ועל דברי חכמים תכנתיו, ומדברי האחרונים קבצתיו, וכל דבר בשם אמרו אמרתיו, ומנחה לרעי ומיודעי שלחתי, כי כשלחן ערוך מכל מינים ערכתיו.

כתב יד הונטינגטון 503, היה בספרייתו המפורסמת של רבי מוסי אבן עבד אלמחסן, נגיד חלב, שירש אותו מאחיו ר' סלימאן, שאליו עברו רבים מכתבי היד של רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד. רבי מוסי זה הוא ר' משה ב"ר עובדיה ב"ר צדקה ב"ר עובדיה ממשפחת דיין^ט, שחי בחלב כחמשים שנה אחרי פטירת רבי דוד ב"ר יהושע. כתב יד זה כולל חטיבה שנכתבה בגוף כתב ידו של רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד, ובה שלושת תשובות הרי"ף בסוף הלכותיו לכתובות, שנכתבו על ידו בערבית, ותורגמו לפני מאות שנים בספר תמים דעים ובשו"ת הרמ"ע מפאנו^{טא}. כתב יד זה כולל גם פירוש לפרשת בשלח, המחזיק 33 דפים כפולי עמודים, שמזה למעלה ממאה ושלושים שנה כבר העסיק את החוקרים. הראשון שעסק בכתב היד, ומתוך התרגשות בולטת, היה יצחק שלמה פוכס. הוא הוציא לאור בקרקוב כתב-עת בשם "החוקר", ובו פרסם בהמשכים לקט מתוך פירוש זה^{טב}. במבוא הוא מספר על גודל חשיבות החיבור בעיניו, המביא רבות מדברי רס"ג וחכמים אחרים שדבריהם לא באו לידינו ממקומות אחרים, וסגנונו פילוסופי. מהדורתו של פוכס עמדה לפני חכמים שבאו אחריו, אחד מהם הוא רמ"מ כשר, שבספרו

הנגיד, עמד י' פנטון, 'פירוש מיסטי לשיר השירים בידו של ר' דוד בן יהושע מימוני',

תרביץ סט (תש"ס), עמ' 585.

עב. החוקר א, תרנ"א, עמ' 358-351; ב, תרנ"ד, עמ' 404-408.

סט. כ"ה בכה"י, ויתכן שצ"ל יקר חמדה, כפי שהוא נקרא בכל חיבורי רבינו.

ע. כפי שהרחיב ר' סלימאן דוד ששון, מחקר מקיף על כתב ידו של הרמב"ם, עמ' 16.

עא. על כך שחטיבה זו נכתבה בידו של רבי דוד

"תורה שלמה" לפרשת בשלח מביא ממנו כעשרים מובאות. יהודה רצהבי, בשחזרו את פירושי רס"ג לספר שמות, השתמש במובאות שבתורה שלמה כדי להוסיף על המקורות הכלולים בפירושו, אך ככל הנראה לא השתמש בכתב היד עצמו, ולכן מובאות בשם הגאון שלא הובאו על ידי פוכס, לא הובאו גם על ידי רצהבי.

פוכס לא הצליח לזהות את מחבר הפירוש, הוא הציע להקדימו ככל האפשר, אך לא לפני 1165, בה חובר ספר אפהם אליהוד של שמואל המערבי ("הכלמת היהודים") המוזכר בספר. מאחר ופוכס לא הספיק להעתיק באוקספורד את כל כתב היד, הוא פרסם רק מבחר ממנו.

גם נויבאואר בקטלוג שלו לספריית הבודליאנה לא זיהה את החיבור ואת מחברו^{עג}. הוא הדין לחוקרים אחרים שעסקו בכתב היד, ונתנו דעתם בעיקר לביקורת שלו על דרכו של רס"ג בפשט המקראות^{עד}, שאף הם לא זיהו את מחברו ולא עסקו בכך.

והנה, בפירוש זה מצויות הערות מספר על הגליון, שכבר זיהו שהן כתובות בידו של רבי דוד הנגיד^{עה}. לא נותר לנו אלא לעשות צעד אחד נוסף ולחשוף בכך את זהותו של המחבר: בהערה שבדף 50 כתב רבי דוד: "ועל דרך פירושי זה יומתק לך" וכו'. הרי שמדובר בפירוש שלו. החיבור הוא כתב יד סופר, וההגהות משל המחבר בעצמו.

הדפים הכוללים את הפירוש לפרשת בשלח לא היו מתחילה חלק מהכרך הגדול שרכש הונטיגנטון, והם ניזוקו על ידי רטיבות בחלקם העליון – נזק שפגע רק בהם ולא בשאר הדפים שבכרך. עקב הרטיבות, שגרמה להצמדת הדפים, עברו מילים רבות בשורות העליונות של הצד השני של העמודים, לצד הראשון של העמוד הבא. פוכס פטר עצמו מלפענח שורות אלו, אך בכלים הטכנולוגיים

הביניים (דברי הוועידה השישית של החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית), רמת גן 2000, עמ' 67 (=הנ"ל, מפעלו של מנהיג, עמ' 371); הנ"ל, 'ריבוי משמעויות של הכתובים בשיטתו הפרשנית של רב סעדיה גאון', בתוך: ש' קליין-ברסלבי ואחרים (עורכים), מנחה למנחם: מחקרים ... לפרופסור מיכאל שוורץ, ת"א תשס"ט, עמ' 22. **עה.** פנטון, הנ"ל הערה עא, עמ' 587.

עג. A. Neubauer, Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library (Oxford 1886), 814, p. 163

עד. הדברים מוהדרים לפנינו, בפירוש פרק יד פסוק יד. הובאו ע"י ח' בן שמאי, 'הספרות המדרשית-רבנית בפירושי רס"ג: המשך וחיידוש', בתוך: יהושע לאו ודוד דורון (עורכים), מסורת ושינוי בתרבות הערבית-היהודית של ימי

של ימינו, לא קשה להפוך דיגיטלית את התמונה שממול, ולדלות ממנה רבות מהמילים המשלימות. על ידי כך זכינו בס"ד להשלים בכמה מקומות את השורות החסרות.

החיבור כתוב בסגנון שהתווה המחבר בהקדמתו לכליל היופי: "על דברי הרב המורה צדק יסדתיו, ועל רמזי בן עזרא העמדתיו, ועל דברי חכמים תכנתיו, ומדברי האחרונים קבצתיו, וכל דבר בשם אמרו אמרתיו, ומנחה לרעי ומיודעי שלחתי, כי כשלחן ערוך מכל מינים ערכתיו". כלומר: הוא מיוסד על דברי הרמב"ם במורה נבוכים וראב"ע, וכן על דברי שאר הקדמונים.

חיבור זה הוא אוצר בלום לפירושי רס"ג. בפרשת בשלח מועטים הם קטעי הגניזה שבהם בא הפירוש הארוך של רס"ג. לקט של פירושים בודדים הובא במדרש תימני מסוף זמן הראשונים, שהשתמר בבהמ"ל בניו יורק (Ms. 4941), וממנו כלל יהודה רצהבי כמה קטעים בליקוטו, "פירושי רב סעדיה גאון לספר שמות", ירושלים תשנ"ח. בחיבור שלפנינו מובאים דברי רס"ג פעמים רבות, ובנדפס כעת ימצא המעיין י"ג פירושים של רס"ג, שרובם הגדול לא הגיע לידינו ממקום אחר. בעלת עניין רב גם התנגדותו העקרונית של רבינו, בפירושו לפרק יד פסוק יד, לדרכו של רס"ג בחיבור הפשט עם הדרש.

כמו כן מכיל החיבור הערות רבות בפשט ובעומק הפשט, שרבינו הוא היחיד להאירם ולבארם, ולא מצאנו להם מקבילות בספרי שאר הראשונים.

זיקה מיוחדת קיימת בין פירושי רבינו לבין פירוש ראב"ע. פירושו הנוכחי דומה בסגנונו פעמים רבות לפירוש ראב"ע, ומבוסס עליו ומצטטו שוב ושוב. אכן, גם רבי יוסף בן אליעזר טוב-עלם מספר שכתב בעידודו של רבינו את ספרו צפנת פענח המפענח את צפונות רבי אברהם אבן עזרא בפירושו לתנ"ך.

חידה בלתי פתורה היא השאלה האם רבינו השלים את תכניתו וכתב את כליל היופי על כל חמשה חומשי תורה, או שמא כתב רק על פרשיות נבחרות. מתוך הימצאותם של כתבי היד של הפירוש לבראשית ומקצת שמות במצרים – משם הגיעו לאוסף פירקוביץ שהשתמר בספריית פטרבורג ברוסיה, ומאידך, הפירוש לפרשת בשלח נמצא בסוריה ומשם הובא על ידי הונטינגטון שהוריש את ספרייתו לספריית הבודליאנה באוקספורד, סביר להניח שרבי דוד החל בכתיבת "כליל היופי" בעודו במצרים, אך לא השלימו; ובתקופת מגוריו בסוריה, לאחר שכבר ראה שלא יעלה בידו להשלים את הפירוש לכל התורה, עלה ברצונו לכתוב

לכל הפחות את הפירוש לפרשת בשלח שלפנינו. מסיבה זו כתוב הפירוש כיחידה עצמאית, עם פתיחה, ועם ביאורי מילים שכבר אמורים היו להתבאר לפני כן. לכן גם לא נמצאו מקבילות לפירוש זה בגניזה.

בהגדה זו ליקטנו פנינים יקרות מתוך פירוש **כליל היופי** לפרשת בשלח, וכן הדפסנו בזה דברים מתוך זוג דפים שהשתמרו בגניזה הקהירית, מתוך פירושו של רבי דוד ב"ר יהושע הנגיד להגדה של פסח¹. בעלותו על דפים אלו הוכחה מתוך שהוא מפנה בהם לפירושו כליל היופי לתורה. הדפים קרועים בחלקם העליון, והפירוש כולל גם מובאות וציטוטים ממדרשי חז"ל, ועל כן התמקדנו בזאת בהבאת הפנינים החדשות שבדבריו.

כאשר זכינו לסדר את סדר הפסח, כן נזכה לעשותו, ברוממות מוח ושמחת לבב כהולך בחליל, כן יגיענו ה' למועדים ולרגלים הבאים לקראתנו לשלום, שמחים בבנין עירך וששים בעבודתך, ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים, ונודה לך שיר חדש על גאולתנו ועל פדות נפשנו.

ערבי פסחים תשפ"ב

יחיאל יהודה זייבלד

שבת הגדול

אמירת ההגדה

א. שבת שלפני הפסח קורין אותו שבת הגדול, מפני הנס שנעשה בו (שו"ע סי' תל ס"א). ולדעת הרמב"ם (קרבן פסח פ"ו ה"ו) טמא מת שחל שביעי שלו להיות בשבת, אין מזין עליו, אלא למחר, ואפילו חל שביעי שלו להיות בשלשה עשר בניסן והוא שבת ידחה ליום ארבעה עשר, ומזין עליו ואין שוחטין עליו, אלא ידחה לפסח שני, ואף שאיסור הזייה בשבת אינו אלא משום שבות והפסח בכרת, העמידו דבריהם במקום כרת, מפני שביום שהוא אסור בהזייה משום שבות אינו זמן הקרבן שחייבין עליו כרת, לפיכך העמידו דבריהם במקומן אף על פי שהדבר גורם לעתיד לבוא לעמוד במקום כרת. ומה שאין סומכים על האחרים שיזכירו לו שלא להזות, הוא כיון שהכל טרודים בביקור קרבן הפסח, שטעון ביקור ארבעה ימים, שהרי מטעם זה היה השה קשור בכרעי המטה בשבת שיצאו ממצרים, ולכן קוראים לה שבת הגדול (עץ חיים למהר"ח אבולעפיה ק"פ שם).

והמנהג לומר במנחה ההגדה, מתחלת עבדים היינו עד לכפר על כל עונותינו (רמ"א). והגר"א לא היה אומר ההגדה בשבת הגדול (ביאור הלכה ד"ה במנחה), אך בשו"ע הרב (ס"ב) הביא המנהג לאמרו, וכתב שאפילו כששבת הגדול הוא ערב פסח אומרים עבדים היינו.

דרשת שבת הגדול

ב. נוהגים שהרב דורש בהלכות הפסח בשבת הגדול. והעיקר להורות לעם דרכי ה' ללמד המעשה אשר יעשון, דהיינו דיני הגעלה וביעור חמץ ואפיית המצה ושאר הלכות פסח. ואם חל ערב פסח בשבת, דורשים בשבת שלפני כן. ומכל מקום מצוה לכל אחד לעסוק בהלכות פסח שלושים יום קודם החג, וכן בחג עצמו (מ"ב סי' תכט סק"ב).

יוצרות

ג. יש אומרים בתפילת שחרית פיוטים של שבת הגדול, ונוהגים לומר היוצרות אף בערב פסח שחל בשבת (פמ"ג סי' תל מש"ז סק"א). ומכל מקום כשחל בשבת משכימים להתפלל ולא יאריכו הרבה בפיוטים, כדי שיהיה להם שהות לאכול ולא יבואו לידי מכשול (מ"ב סי' תמד סק"ד).

הלכות בדיקת חמץ וביטולו

לשון הרמב"ם

לשון הרמב"ם (חמץ ומצה פ"ב ה"א-ה"ה): מצות עשה מן התורה להשבית החמץ קודם זמן איסור אכילתו, שנאמר (שמות יב, טו) "ביום הראשון תשביתו שאור מבתיכם". ומפי השמועה למדו שראשון זה הוא יום ארבעה עשר. וראיה לדבר זה מה שכתוב בתורה (שם לד, כה) "לא תשחט על חמץ דם זבחי", כלומר לא תשחט הפסח ועדיין החמץ קיים. ושחיטת הפסח הוא יום ארבעה עשר אחר חצות.

ומה היא השבתה זו האמורה בתורה, היא שיבטל החמץ בלבו ויחשוב אותו כעפר וישים בלבו שאין ברשותו חמץ כלל. ושכל חמץ שברשותו הרי הוא כעפר וכדבר שאין בו צורך כלל.

ומדברי סופרים לחפש אחר החמץ במחבואות ובחורים, ולבדוק ולהוציאו מכל גבולו. וכן מדברי סופרים שבודקין ומשביתין החמץ בלילה מתחלת ליל ארבעה עשר לאור הנר. מפני שבלילה כל העם מצויין בבתיהן ואור הנר יפה לבדיקה. ואין קובעין מדרש בסוף יום שלשה עשר. וכן החכם לא יתחיל לקרות בעת זו שמא ימשך וימנע מבדיקת חמץ בתחלת זמנה.

אין בודקין לא לאור הלבנה ולא לאור החמה ולא לאור האבוקה אלא לאור הנר. וכל מקום שאין מכניסין בו חמץ אינו צריך בדיקה.

עוד כתב הרמב"ם (חמץ ומצה פ"ג ה"א-ה"ח): כשבודק אדם ומחפש בלילי ארבעה עשר מוציא את החמץ מן החורים ומן המחבואות ומן הזויות ומקבץ הכל ומניחו במקום אחד עד תחלת שעה ששית ביום ומבערו. ואם רצה לבערו בלילי ארבעה עשר מבערו.

החמץ שמניח בלילי ארבעה עשר כדי שיאכל ממנו למחר עד ארבע שעות אינו מניחו מפורד ומפורד בכל מקום אלא מצניעו בכלי או בזוית ידועה ויזהר בו. שאם לא יזהר בו ומצאו חסר צריך לחפש אחריו ולבדוק פעם אחרת שמא גררוהו העכברים.

חל ארבעה עשר להיות בשבת בודקין את החמץ בלילי ערב שבת שהוא ליל שלשה עשר, ומניח מן החמץ כדי לאכול ממנו עד ארבע שעות ביום השבת. ומניחו במקום מוצנע והשאר מבערו מלפני השבת. ואם נשאר מן החמץ ביום השבת אחר ארבע שעות מבטלו וכופה עליו כלי עד מוצאי יום טוב הראשון ומבערו.

לשון הרמב"ם

מי ששכח או הזיד ולא בדק בליל ארבעה עשר בודק בארבעה עשר בשחרית. לא בדק בשחרית בודק בשעת הביעור. לא בדק בשעת הביעור בודק בתוך החג. עבר הרגל ולא בדק בודק אחר הרגל כדי שיבער מה שימצא מחמץ שעבר עליו הפסח מפני שהוא אסור בהנייה.

כשבודק החמץ בלילי ארבעה עשר או ביום ארבעה עשר או בתוך הרגל מברך קודם שיתחיל לבדוק: ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על ביעור חמץ. ובודק ומחפש בכל המקומות שמכניסין להם חמץ כמו שבארנו. ואם בדק לאחר הרגל אינו מברך.

וכשגומר לבדוק אם בדק בליל ארבעה עשר או ביום ארבעה עשר קודם ששעו צריך לבטל כל חמץ שנשאר ברשותו ואינו רואהו. ויאמר: כל חמץ שיש ברשותי שלא ראיתיו ולא ידעתיו הרי הוא בטל והרי הוא כעפר. אבל אם בדק מתחלת שעה ששית ולמעלה אינו יכול לבטל שהרי אינו ברשותו שכבר נאסר בהנייה.

לפיכך אם לא ביטל קודם שש ומשש שעו ולמעלה מצא חמץ שהיה דעתו עליו והיה בלבו ושכחו בשעת הביעור ולא ביערו, הרי זה עבר על לא יראה ולא ימצא, שהרי לא ביער ולא ביטל. ואין הבטול עתה מועיל לו כלום לפי שאינו ברשותו והכתוב עשה כאילו הוא ברשותו לחייבו משום לא יראה ולא ימצא. וחייב לבערו בכל עת שימצאו. ואם מצאו ביום טוב כופה עליו כלי עד לערב ומבערו. ואם של הקדש הוא אינו צריך לכפות עליו כלי שהכל פורשין ממנו.

זמן הבדיקה

א. בתחילת ליל י"ד בניסן, תיכף אחר צאת הכוכבים, בודקים את החמץ לאור הנר, בחורין ובסדקין, בכל המקומות שדרך להכניס שם חמץ (שו"ע סי' תלא ס"א ומ"ב סק"א).

אכילה ומלאכה משהגיע הזמן

ב. ויזהר כל אדם שלא יתחיל בשום מלאכה ולא יאכל חצי שעה קודם זמן הבדיקה, עד שיבדוק (שו"ע שם ס"ב). וטעימה בעלמא מותרת, דהיינו פת רק עד כביצה, או פירות אפילו הם הרבה. ומשהגיע זמן הבדיקה אפילו בפירות אין נכון לשהות הרבה (מ"ב סק"ד).

לימוד משהגיע הזמן

ג. אפילו מי שיש לו עת קבוע ללמוד, לא ילמוד עד שיבדוק, ויש אומרים שאף בזה אסור להתחיל חצי שעה קודם הזמן. ואם התחיל ללמוד מבעוד יום, לדעת

סדר אמירת קרבן פסח

בזמן בית המקדש, היה הפסח נשחט אחר התמיד של בין הערבים. וכדי שישלמו פרים שפתינו, ראוי לעסוק בסדר קרבן פסח אחר תפילת המנחה.

מלשון הרמב"ם הלכות קרבן פסח פ"א

מצות עֲשֵׂה לִשְׁחַט אֶת הַפֶּסַח בְּאַרְבַּעַה עָשָׂר לַחֹדֶשׁ נִסָּן אַחֲרֵי חֲצוֹת. וְאִין שׁוֹחֲטִין אֵלָּא מִן הַכֹּהֲנִים אוֹ מִן הָעֲזִים בְּלֶבֶד זָכָר בֶּן שָׁנָה. וְאַחֲרָיו וְאַחֲרָיו הָאִישׁ וְאַחֲרָיו הָאִשָּׁה חִיבִין בְּמִצְוָה זוֹ.

אין שׁוֹחֲטִין אֶת הַפֶּסַח אֵלָּא בְּעֶזְרָה בְּשָׂאָר הַקִּדְּשִׁים.

שחיטת הַפֶּסַח אַחֲרֵי חֲצוֹת. וְאִם שָׁחַטוּ קֹדֶם חֲצוֹת פָּסוּל. וְאִין שׁוֹחֲטִין אוֹתוֹ אֵלָּא אַחֲרֵי תְּמִיד שֶׁל בֵּין הָעֲרֵבִים. אַחֲרֵי שְׁמֻקְטִירִין קִטְרֵת שֶׁל בֵּין הָעֲרֵבִים וְאַחֲרֵי שְׁמִיטִיבִין אֶת הַנֹּרוֹת מִתְחִילִין לִשְׁחוֹט אֶת הַפֶּסַח עַד סוֹף הַיּוֹם. וְאִם שָׁחַטוּ אַחֲרֵי חֲצוֹת קֹדֶם תְּמִיד שֶׁל בֵּין הָעֲרֵבִים כִּשֶׁר וְיִהְיֶה אֶחָד מִכֻּמָּר בְּדָם הַפֶּסַח עַד שִׁזְזָרְק דָּם הַתְּמִיד וְאַחֲרָיו יִזְרַק דָּם הַפֶּסַח אַחֲרָיו. וְאִם נִזְרַק דָּם הַפֶּסַח קֹדֶם דָּם הַתְּמִיד כִּשֶׁר.

דם הַפֶּסַח טָעוֹן שְׁפִיכָה בְּנֶגֶד הַיָּסוֹד. וְאַחֲרָיו שְׁשׁוּפָכִים דָּמוֹ מִפְּשִׁיטִים אוֹתוֹ וְקוֹרְעִין אֶת בִּטְנוֹ וּמוֹצִיאִין אֶת אֲמוּרָיו וּמִקְטִירִין אוֹתָן חֶלְבִין כָּל זָבַח וְזָבַח לְבָדוֹ. וּבָעַל הַזָּבַח נוֹטֵל פֶּסַחוֹ עִם הָעוֹר שָׁלוֹ וּמְבִיא לְבֵיתוֹ לִירוּשָׁלַם וְצוֹלְחוֹ וְאוֹכֵל לָעֶרֶב.

ומקטירין חֶלְבֵי פֶסַחִים כָּל הַלֵּילָה עַד שִׁיעֲלָה עֲמוּד הַשֶּׁחֶר. בְּמָה דְּבָרִים אֲמוּרִים כְּשֶׁחָל אֲרַבְּעָה עָשָׂר לַהֲיוֹת בִּשְׁבַת שְׁהָרִי חֶלְבֵי שְׁבַת קָרְבִין בְּיוֹם טוֹב. אֲבָל אִם חָל אֲרַבְּעָה עָשָׂר לַהֲיוֹת בַּחֹל אִין מִקְטִירִין חֶלְבֵי חוֹל בְּיוֹם טוֹב.

הפסח נִשְׁחַט בְּשָׁלֹשׁ פְּתוֹת. שְׁנָאֵמַר וְשָׁחַטוּ אוֹתוֹ כָּל קָהָל עַדֹת יִשְׂרָאֵל. קָהָל. וְעַדָּה. וְיִשְׂרָאֵל. וְאִין פּוֹחֲתִין מִשְׁלֵשִׁים בְּנֵי אָדָם בְּכָל פֶּת וּפֶת.

הָיָה הַכֹּל חֲמוּשִׁים. נִכְנָסִים בְּתַחֲלָה שְׁלֹשִׁים וְשׁוּחְטִין. וְיוֹצֵאִים עֲשָׂרָה וְנִכְנָסִין עֲשָׂרָה. וְחוֹזְרִין וְיוֹצֵאִין עֲשָׂרָה וְנִכְנָסִין עֲשָׂרָה.

הָיָה פָּחוֹת מִחֲמוּשִׁים אֵין שׁוּחְטִין אֶת הַפֶּסַח לְבַתְּחֵלָה וְאִם שָׁחֲטוּ כָּשֶׁר. וְאִם שָׁחֲטוּ כֹּלָן בְּבֵת אַחַת כָּשֶׁר. בִּיצֵד נִשְׁחָט. נִכְנָסָה הַבֵּת הָרִאשׁוֹנָה עַד שֶׁתִּמְלֹא הָעֲזָרָה וְנוֹעֲלִין דְּלָתוֹת הָעֲזָרָה וּמִתְחִילִין לִשְׁחוֹט אֶת פֶּסְחֵיהֶן. וְכֹל זֶמֶן שֶׁהֵן שׁוּחְטִין וּמִקְרִיבִין קוֹרְאִים הַלְוִיִּם אֶת הַהֵלֵל. אִם גָּמְרוּ הַהֵלֵל וְעַדִּין לֹא שָׁלְמָה הַבֵּת מִלְּהַקְרִיב, שׁוֹנִים. וְאִם שָׁנוּ וְלֹא שָׁלְמוּ לְהַקְרִיב מִשְׁלֵשִׁין. וּמַעֲוֹלָם לֹא שָׁלְשׁוּ.

עַל כָּל קָרִיאָה וּקְרִיאָה תוֹקְעִין שְׁלֹשׁ תְּקִיעוֹת בַּחֲצוֹצְרוֹת. תְּקִיעָה תְּרוּעָה וְתְקִיעָה. הוֹאִיל וְאֵין לוֹ נִסְכִּים לְתַקֵּעַ בַּשַּׁעַת נִסּוּךְ הַתּוֹקְעִין בַּשַּׁעַת שְׁחִיטָה.

הַכֹּהֲנִים עוֹמְדִים שׁוֹרוֹת שׁוֹרוֹת וּבִידֵיהֶן מְזֻרְקִי כֶּסֶף וּמְזֻרְקִי זָהָב. שׁוֹרָה שְׁבָלָה כֶּסֶף כֶּסֶף. שׁוֹרָה שְׁבָלָה זָהָב זָהָב. וְלֹא הָיוּ מְעַרְבִים כְּדִי שִׁיְהִיָּה לָהֶם נוֹי. וְלֹא הָיוּ לְמְזֻרְקִין שׁוֹלִים כְּדִי שֶׁלֹּא יִנְיָחוּם וַיִּקְרַשׁ הַדָּם.

שָׁחַט הַשׁוֹחֵט וְקִבֵּל הַכֹּהֵן. נוֹתְנוּ לְחִבְרוֹ וְחִבְרוֹ לְחִבְרוֹ כְּדִי שִׁיתְעַסְקוּ רַבִּים בַּמִּצְוָה עַד שֶׁיִּנָּע הַדָּם אֶצֶל כֹּהֵן הַקָּרוֹב לְמִזְבֵּחַ. שׁוֹפְכוֹ שִׁפִּיכָה אַחַת כִּנְיֹד הַיִּסּוֹד וּמִקְבֵּל מְזֻרֵק אֶחָד מֵלֹא וְאַחֵר כֶּךָ מִחֲזוּר אֶת הָרִיקָן. וְתוֹלִין וּמִפְשִׁיטִין אֶת כָּלֹ וְקוֹרְעוֹ וּמִמַּחָה אֶת קֶרְבּוֹ עַד שֶׁמִּסִּיר מִהֵן הַצֹּאֵה וְהַפָּרֶשׁ. וּמוֹצִיא אֶת הָאֲמוּרִין וְנוֹתֵנָן בְּכָלִי וּמוֹלֵחַן וּמִקְטִירֵן הַכֹּהֵן עַל גְּבֵי הַמִּזְבֵּחַ. וּבִיצֵד תוֹלִין וּמִפְשִׁיטִין. מִסְמְרוֹת שֶׁל בְּרוֹל הָיוּ קְבוּעִין בַּבּוֹתָלִים וּבְעַמּוּדִים שֶׁבֵּהֶן תוֹלִין וּמִפְשִׁיטִין. וְכֹל מִי שֶׁלֹּא מָצָא מְקוֹם לְתַלּוֹת מְקוֹלוֹת דְּקִים וְחֻלְקִים הָיוּ שֵׁם מְנִיחַ עַל כְּתָפוֹ וְעַל כְּתָף חִבְרוֹ וְתוֹלָה וּמִפְשִׁיט.

שְׁלָמוֹ מִלְּהַקְרִיב פּוֹתְחִין דְּלָתוֹת הָעֲזָרָה וְיוֹצֵאִים בֵּית הָרִאשׁוֹנָה וְנִכְנָסָה שְׁנִיָּה. יוֹצֵאִים שְׁנִיָּה וְנִכְנָסָה שְׁלִישִׁית. כְּמַעֲשֵׂה רִאשׁוֹנָה כֶּךָ מַעֲשֵׂה שְׁנִיָּה וּשְׁלִישִׁית. שְׁלָמָה בֵּית שְׁלִישִׁית וְיוֹצֵאִים רוֹחֲצִים אֶת הָעֲזָרָה.

[כשחל ערב פסח בשבת - חל ארבעה עשר להיות בשבת כמעשהו בחל כך מעשהו בשבת. ורוחצין את העזרה בשבת שאין אסור שבות במקדש אפלו בדבר שאינו צריך עבודה אסור שבות במקדש החר הוא. אין כל אחד ואחד מוליך את פסחו לביתו בשבת. אלא כת הראשונה יוצאין בפסחיהם ויושבין בחר הבית. והשניה יוצאין בפסחיהן ויושבין בחיל. והשלישית עומדין במקומן בעזרה ושוהים הכל עד מוצאי שבת והולך כל אחד בפסחו לביתו.]

שחיטת

הפסח וזריקת דמו ומחוי קרביו והקטר חלביו דוחין את השבת. שאי אפשר לעשותן קדם השבת שהרי קבוע לו זמן שנאמר במועדו. אבל הרבבתו והבאתו מחוץ לתחום וחתיכת יבלתו בכלי אינן דוחין את השבת שהרי אפשר לעשותן קדם השבת. ואם יכול לחתוך יבלתו בידו בשבת חותך. ואם היתה יבשה חותכה אפלו בכלי שאין שבות במקדש כלל. וכן צליתו והדחת קרביו אינן דוחין את השבת שהרי אפשר לעשותן לאחר השבת.]

סדר זה מובא בשל"ה בשם ספר "סדר היום"

קרבן

פסח מביא מן הכבשים או מן העזים זכר בן שנה. ושוחטו בעזרה בכל מקום אחר חצות ארבעה עשר דוקא, ואחר שחיטת התמיד של בין הערבים ואחר הטבת הנרות של בין הערבים. ואין זורקין דם הפסח עד שישחטו התמיד ויזרקו את דמו, וממרסים בדם הפסח כדי שלא יקרש עד שיזרקו דם התמיד, ואחר כך יזרק דם הפסח. ואין שוחטין את הפסח על החמץ. וזורק דם הפסח זריקה אחת בנגד היסוד. וכיצד עושין, שחט השוחט וקבל הכהן הראשון שבראש השורה, ונותן לחברו ולחברו לחברו, ותכהן הקרוב אצל מזבח זורקו זריקה אחת בנגד היסוד, וחוזר הפלי ריקן לחברו, וחברו לחברו, מקבל פלי המלא תחלה ואחר כך מחזיר הריקן. והיו שורות של בזבי כסף ושורה של בזבי זהב, ולא היו לבזבין שולים שמא יניחום ויקרש הדם. אחר כך תולין את הפסח, ומפשיטין אותו בלו וקורעין אותו וממחין את קרביו עד שיצא הפרש, ומוציא את האמורין והם תחלב שעל הקרב ויותרת הכבד ושתי כליות ותחלב שעליהן והאליה לעמת העצה,

מגיד

לשון הרמב"ם

לשון הרמב"ם (חמץ ומצה פ"ה ה"ב-ה"ה): ואחר כך עוקרין השולחן מלפני קורא ההגדה לבדו. ומוזגין הכוס השני וכאן הבן שואל. ואומר הקורא "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות שבכל הלילות אין אנו מטבילין אפילו פעם אחת והלילה הזה שתי פעמים. שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה והלילה הזה כולו מצה. שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל והלילה הזה כולו צלי. שבכל הלילות

ויגד משה

הדאגה שהיינו שרוים בהם, וגם הדאגה שהמצריים נשארו בה בגללינו כמו שנאמר ותהי צעקה גדולה במצרים כי אין בית אשר אין שם מת, ומצרים מקברים. (ז) וכל זה נעשה לא ע"י אמצעי אלא ע"י הקב"ה בכבודו ובעצמו כמו שנאמר ועברתי בארץ מצרים ולכן קראוה אגדה, כי אגדה בגי' י"ה, כי הקב"ה כבודו ובעצמו עשה כן וכו'.

ויש קורין אותה 'הגדה', והה"א הראשונה והאחרונה י', כנגד י' הדברות שקיבלו ביציאתם ממצרים, והג' והד' רמז לז' ימי הפסח, שנצטוו אח"כ. ועוד, הגדה אותיות הדגה, שהיינו תחת יד פרעה כדגים הנאחזים במצודה רעה ויצאנו בשמחה, וחייבנו בז' ימי הפסח ונקרא בתחלתם הגדה.

רבי דוד הנגיד, דרשה לפסח

—eio—

כמה טעמים למה נקראת 'הגדה'

מגיד. ולמה נקראת 'אגדה', (א) מלשון גדולה, שגידלנו בזה שעשה לנו הקב"ה אותות ומופתים בלילה הזה והוציאנו ממצרים מבית העבדים מתחת יד מלך עז ועם קשה. (ב) וגם זה שלא זכינו לצאת ממצרים מן השעבוד אלא בזכות האבות שמספר אותיות שמותם אגדה. (ג) ואגדה בגימטריא י"ג, וכן בזכות המילה שנכרתו עליה י"ג בריתות. (ד) ובזכות אברהם שהאות א' הראשונה באגדה, והוא נתבשר בזה והוא שבחר לנו הגלות, והג' מן אגדה בזכות ג' רועים משה אהרן ומרים כנגד הג' של אגדה, והד' של אגדה בזכות ד' אמהות, והה' בזכות חמשה חומשי תורה שבשבילם יצאו ממצרים. (ה) וגם רומזת לאגודת אזור שנתחייב להזות בהן את דם הפסח על הפתחים אגדה - אגודה וכו'. (ו) ועוד קראוה אגדה בא', אותיות דאגה, שבימי השמחה אנו חייבים לזכור ימי

לשון הרמב"ם

אנו אוכלין שאר ירקות והלילה הזה מרורים. שבכל הלילות אנו אוכלין בין יושבין בין מסובין והלילה הזה כולנו מסובין.

בזמן הזה אינו אומר והלילה הזה כולו צלי שאין לנו קרבן. ומתחיל בגנות וקורא עד שגומר דרש פרשת ארמי אובד אבי כולה.

ומחזיר השלחן לפניו ואומר: "פסח זה שאנו אוכלין על שם שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים שנאמר ואמרתם זבח פסח הוא לי". ומגביה המרור בידו ואומר: "מרור זה שאנו אוכלין על שם שמררו המצרים את חיי אבותינו במצרים שנאמר וימררו את חייהם". ומגביה המצה בידו ואומר: "מצה זו שאנו אוכלין על שם שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ עד שנגלה עליהם מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא וגאלם מיד, שנאמר ויאפו את הבצק אשר הוציאו ממצרים וכו'". ובזמן הזה אומר: "פסח שהיו אבותינו אוכלין בזמן שבית המקדש קיים על שם שפסח הקדוש ברוך הוא על בתי אבותינו" וכו'.

ואומר: "לפיכך אנו חייבין להודות להלל לשבח לפאר להדר לרומם לגדל ולנצח למי שעשה לנו ולאבותינו את כל הנסים האלו והוציאנו מעבדות לחירות מיגון לשמחה ומאפלה לאור גדול ונאמר לפניו הללויה. הללויה הללו עבדי יי' וגו' עד חלמיש למעינו מים". וחותרם: "ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצרים והגיענו ללילה הזה לאכול בו מצה ומרורים". ובזמן הזה מוסיף: "כן יי' אלהינו ואלהי אבותינו יגיענו למועדים ולרגלים אחרים הבאים לקראתנו לשלום שמחים בבנין עירך וששים בעבודתך ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים שיגיע דמם על קיר מזבחך לרצון ונודה לך שיר חדש על גאולתנו ועל פדות נפשנו ברוך אתה יי' גאל ישראל". ומברך "בורא פרי הגפן" ושותה הכוס השני.

ויגד משה

אם כן כל מצוה שמביאה לזכרון דבר מן הנפלאות או להתמיד האמונה ההיא, כבר נודע תועלתה. ובביאור אמר בבכור אדם ובבכור בהמה, "ויהי כי הקשה פרעה לשלחנו וגו', על כן אני זוכה לה' וגו'".

מו"נ ח"ג פל"ט

סיפור יציאת מצרים מחזק האמונה בנבואה ובשכר ועונש

מצות עשה לספר. כבר ידעת גם כן חיזוק התורה לזכור המכות שחלו על המצריים, תמיד, "למען תזכור את יום צאתך וגו'", ואמר, "ולמען תספר באזני בנך וגו'". ובדין היה לעשות כן בזה הענין, מפני שהם ענינים שמאמתים הנבואה והגמול והעונש.